

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Մինչավառ մասնաւոր
Մինչավառ մասնաւոր
Հայոց պատմութեան առաջնաւոր
հայութեան առաջնաւոր

9(395.5)
Խ-28

Երևան 1826

01 SEP 2011

ՊՐՈ. Ա. ԽՍՀԱՏԲԵԱՆ

ՄԻՏԱՆԻ-ԻԱՐԻ ՃՈՂՈՎՈՒՐԴԸ,

ՆՐԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՏԱՄՈՎԱԾ Զ. Խ. Ա. Զ. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ Խ 1-ին

9(395.5)
Խ-28

ՅԵՐԵՎԱՆ

1926.

Qrnd. U. hU.2U.8P3U.7

ՄԻՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ՃՈՂՈՎՈՒՐԴԸ,

ՆՐԱ ՀԱՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱԽԵՎՈՒՄ Հ. Խ. Ա. Զ. ԳԻՍՈՒԹՅԱՆ ՅԵԿ ԱՐՎԵՍԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ № 1-ին

ՅԵՐԵՎԱՆ

1926.

1680

ՄԻՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ՃՈՂՈՎՈՒՐԴԵ,
ԿՐԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ *

Մարդ զարմանում է այս արագության վրա—
հազարամբոր տարիների խավար՝ ու զանգաղ աշխա-
տանքից հատու փրառ ստեղծվում են բազարակիրթ
համայնքները: Մարդ մի անգամից ինչո՞ւ իրեն զանում
է մի կատարյալ ինքնազգաակ բազարականության ու
զիվաճապիտության շրջանում: Այս կողմանիւրագու-
թյունները սակայն զգուրաբեկ են, փորձնակ գոյու-
թյուն ունեն բարբարս և ուղղված լըների անգամին պա-
հանաներ, վրանոր ժամանակ առ ժամանակ թափառու-
ման ավելի առաջազեմ և ուղղվարդների վրա: Մարդ-
կային այս հորձանքներում հասարակական առաջա-
զիմության արդյունքները շատ անգամ վատադիմ են:

H. Berr

ՏՊԱՐԱՆ ՀԵՐՄԵՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ.
ՄԱՐՔՍԻ ՓՈՂ. Խ 29
ԳՐԱՌԵՄ. 699Բ.
ՏԻՐԱԺ 50

$$4 \left(\begin{array}{c} 45 \\ 49 \end{array} \right) \\ 4 \quad 24923-6$$

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.

վերջին քսանամյակում հայերի հնագոյն ավանդական պատմությունը հետպհնձեա տեղի տվավ բննական ուղղությունը և նեղազրական ստորպ տեղակությունների հիման վրա ընդունվեց, թե հայկական րարձրավանդակի վրա պատմության արշալույսը բացված է Խալք-Ռերարայան պատմությամբ, այսինքն՝ Թ. Պարուժ. Ա. Ք. Ք.*** Այս տեսուկեաը հասաւառուն և մուռ և այսինքն՝ Թ. Պարուժ. Ա. Ք. Ք.***

* Ծանոթ. Այս գեկույցը կազմված է հետեւյլ մասերից
և Միասնակարգի ժողովրդի հայրենիքը.

Բ. Այսանի-Խորի ժողովրդի պատմական համ թյառը.

զ. հայրի Միտանիների ցեղն ու լեզուն.

Դ. Ալի Ժողովրդի քաղաքական պատճեն թյուշ

Ե. Միտանիսկի ցեղային ազերաակաթյունը՝ առ

տանում գտավական մատենագիրներին լավ հայտնի Մատիքյանները և Ամանդանի և Ամառունի նախարարությանների ծագումը:
Տեղեկագրի եջիրի սղության պատճառով չբառարկվում են Ա. և Բ.
սերբարձրությունները:

** Այսպես Շարեք. — «Պատմոթյան լույսը նախ և առաջ կը ծագի Վանա լճին շրջակալից վրա, վոր մասն և այն լինածավալ աշխարհին, վոր ինչպես վերին ելքաւառ ու Տիգրիսի, նմանազիս Երասխաւ երկու կողմերը տարածվելով՝ այսոր Հայութան անունը կը կրի»:
(Հնդ. Ամս. 1806, 81.)

այսոր. Հնախուզական աշխատանքները ստկայն անընդհատ իրենց պեղումն գործն են կատարում և շատ հաճախ պատմագիտությունը դրվում է ան-ակնկալի առջև, ուստի ինչ վոր մինչև այժմ կամ նույնիսկ հիմա ընդունվել է ի ընդունվում ե իրը սկզբնակետ վեհե յերկրի պատմության կամ ցեզի համար մի նոր գյուտով հեղաշրջվում և այս դրությունը և սկզբնակետը փոխա-դրվում մի քանի հարյուր կամ նույն իսկ հազար տարի առաջ Այս և ցույց տալիս պատմագրության պատմությունը վերջին երեք բառորդ դարու ըն-թացքում, այսինքն այն որգանից՝ յերբ զիտական հանձարը վերծանից երո-գլիֆներն ու սևպագրերը և հնախուզների բանն ու բրիչը պաշտպանութերի առակից լուս աշխարհ հանեց 4000 տարուց իվեր թաղված արքայական դի-վաններն և այլ հիշատակարանները:

«Առաջակալու Մրեկլքում, առում և Otto Weber, մարդկությունը՝ չորս հազարամյակի վերջանալուն հետ բոլորց իր պատմության առաջին շրջանը Այնպիսի մի ժամանակում, յերբ, համարյա, բոլոր յերկրների համար «հախապատճեկան» և, այնտեղ ժողովուրդները մի արագ վերելքով սուլդեցին մշտկույթի հիմունքները և զարգացրին միանական կենցաղավարության ձեւի վերբ, փորոնց մեջ պետական կարգ, կառան, զիտություն և արվեստ բարձր գիտումի կարող ելին հասնել: Սակայն նույնպիս և արագ վայրենքով նույն ժողովուրդներն ընկզմեցան մթության մեջ», յերբ, բայ Բ և ո ի, բարբարոս ժողովուրդների ահազին պահանջներից ժամանակ առ ժամանակ թափվեցին այս ավելի առաջադեմ ժողովուրդների վրա: Մարդկային այս հոգանքներում վոչչացան հասարակական առաջադիմության արգյունքները (Այնուհետև, համարյա, 2000 տարի անապատի ավազը ծակել էր կործանված քաղաքները, մինչև փոք պեղսպների բան ու բրիչը այսիկ ու այնուհեղ փետախին լուսաշխարհ հանեցին թաղված աշխարհի հետապնդության մեջ):

Մեր ազգության բը լինելու հն սկզբն ական կամ ուղարկած պատմություններից է:

iii) *Stell-It-Umstellung* ist eine Form der Umstellung.

բ) Բողադ-Քեոյի կամ Խատոսուշաշ քաղաքի գարձալ սեպագիր հիշատակները,

զ) Բարեկամության սեպական առձակությունը՝ ուղարկությունը՝ ուղարկությունը՝

Յերկար օճառքն ուստապքը արձանագությունները.
Յերկարգ՝ անուշգակի ազդյուրներն են յերապացի զիտունների ու
ուստիափրությունները ու հատախուզությունները, վորոնք կատարվել են այս
ուղղակի ազդյուրների հիման վրա:

Իսկին համարակալի է, մեր պայմաններում հեռու Յեփրագայի կեղծոն-ներից՝ մեզ պիտի պահեսկին զեր չափ կարիս ուղարկի առուածներ ու

զրականություն. Մենք սկսագործել ենք մեզի մատչելի՝ բոլորը չորս լեզու՝ ներով (զերմ, ֆրանս., անգլ. և ռուսերեն) եղածները:

Հնագույն պատմության ազգայուրներին ծանօթ յեղողներին արդեն հայոց նի յի, թէ Յեղիպտոսում՝ Գահիբեքից շուրջ 300 կիլոմետր գետի հարավ՝ 1887-ին Ամանա կոչվող մի արար գյուղի մոտ պատահական կերպով զըստ նվից Յեղիպտոսի ԺԼ. հարստության (Ն. ք. Ք. 1535—1850) գիվանը, գործահագին կարերություն ունեցալ վճռ միայն փարաոնների յերկրի պատմության, այլ և նախասիայի պատմության համար Այս թանկագին հիշատակարները կավի տախտակներ են թփով շուրջ 300 հատ, գործնք նամակներն են նախասիայի թագավորների, փարաոնների կամ փրջինների տախական գործակարների կողմից գրված իրենց վեհապետին: Այս նամակների հավաքածուի մեջ մեծ տեղ են գրավում իրենց պատմական ու քաղաքական բովանդակությամբ Միտանիների թագավոր Տուշրատայ կը թագավոր ի գրածները թփով Դ հատ: Նամակները գրված են ակկադ-բարելոնյան և պաղեստինյան լեզուներով և լեզվով՝ բայց մեկից, (առա մի մեար յերկար և համապատասխան չափով լայն), գործ գրված և Միտանու լեզվով և յերկուսից, զորոնք գրված են Արգավի կամ Արծագի լեզվով: Այս նամակներում առաջնահագամ լինելով խոսվում ե Ետհարին, Խանի թագավորաց, Միտանի և Արծագի լեզվուների ու թագավորությունների մասին:

Յերկար տղակի կարենը ազբյուրն են Բողոք-Քեսի Խառնչաշի
(Ենգլուրուց շուրջ 175 քլմ. գեղի արեւելք Յոզդատի շրջանում) 1906-ի-ին
պեղումները յերեան հաճախած Խառնության գիշանները՝ թփով
յերեք, վարսնք պարունակում են 10,000-ից ավելի կամբ ատխառակներ։ Այս
տասը հազարի մեջ կան 300-ի չափ Սումբեյան և Ակկատյան լեզուներով
ու վրավ գրում գահներ, վարսնք շատ զյուրավ կարգացվում են և վարսնց մեջ
պատմության համար շատ թանկագին նյութեր կան։ Սրանց մեջ ամենակա-
րևարները մասնավորաբար մեր նյութի համար՝ քաղաքական դաշնագրերն
են, վարսնք կնքված են Հատ արքաների ու Միասնու և ուրիշ յերկրների թո-
սավանների հետ։

Ապա նոր աղքատութեարից ել առաջին անգամ լինելով լուս էնք նույն կարքի, իշխուզական կիզակ ազնա անունների մասին: Սրանք ել ավելացնելով համարողների վրա՝ կունենանք Նաև արքներ, ի անիշխ արքան, ի անիշխ արքան: Մի առաջնական իշխուզական կարքի, իշխուզական կարքի, իշխուզական կարքի, իշխուզական կարքի:

ԱՐԵՍՈՒՆԻ-ԽԱՐՐԻ ՅԵՐԿՐԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ.

1. Նահարին. Միտանու թագավոր Տուշբատայի Յեղիպատափ փարանին գրած մինամակի գրայիկիպատացի արքայադպիրը կարմիր թանաքալ մակագրի և. «Հասել ե ձմբան ամսու առանձերդ որբ յերը արքունիքը զանգում եր հարավային աթոռանիստը (Տերի) Կա-Էմ-Եխուտ բարզուն Նահարին յան նամակի կրկնորինակը, զորը բերին պատգամավորներ Բրիչ-Պրիցի և (մեկ որինը)»: (Նիբուշը):

Արդար պատությամբ իմանում ենք, վոր Միտահռու արքու Տաշագութեան թագավորն է Երկի Նահարինի, ուստի կարող ենք տահան թե Միտահռի Ենահարին անոնները գերտը երաւած են անունները և երկու ինքնաւագանները:

Նոյն բանը հաստատվում է և մի ուրիշ արձանագրությամբ։ Յերբ
Ամենօփիս Գ. (1427-1392) կնության և առնում Միտանու արքա Սուտանայի
Գիլութիպա զուստրբ, հրամայում է այս հարածնեկան հանդեպ հա-
վերժացնել րդեղա-կնիրով (skarabaeus*) և վրան արձանագրել տալիս...
«Ամենաչուելի Գ. ի (Ամենօփիս Գ.) տաճներորդ տարին» (նրբա վիճակ Տեր Հայուա
հայրը՝ Հյուա և մայրը՝ Տույա). մի հրաշալի զեղոք ~~պիլի~~ վամառթիմուր՝ ~~կա~~ կա (վա)
և որին ի իշխան Սուտանայի զուստր Գիլութիպա և նրա ~~պիլի~~ կաման-
ցից ամենալավերը! (Տուրանին, տ. 289),

Այս վկայություններով Միտանու և Նահարինի նույնությունը ճշգրիտ հաստեղուց հետո՝ պետք է ձափի Նահարինի տեղը: Եթե ուստի է ըստ առաջին առաջին պատմացիները Միտանու պետքածինն անվանում ելին Հա-
հարինա: Նահարինա, այսինքն Միջազգի տրամադրությունը (Ա. ա. 20) սույն-
պետքածին հասկանում է Միջազգական և նույնացնում Միտանուն: Եղանակը բարեկած է: Արհմայան Միժմաներն այս
պետքածինները (Միտանի) անվանում ելին Naharain=Նահարին, այսինքն,
յերկիր առ գետով (—առ Յեփրատով): (— parapotamia): «Տուբմին Ա.
(1600) ասածացավ զեսի Յեփրատ գետը և իր պետքածինն ահամանի հաս-
տատեց Նահարինա յերկրում: Նահարինան Աստվածաշնչի Արամին և կոմ-
իքու զետերի Սիրիան, Վարք, թերեւս, ավելի լավ ծանօթ և Միջազգական ու-
ստանով» (Սիրիա Ա. ա. 12) ***):

Մասպիճը (446) թեպետ նահարին նույնագևս թարգմանում է Միջագետը, բայց չի նույնացնում Միասնու պետոթյան հետ. «Այն պատկան, վոր Մեամսնու իշխանի մի նամակն արձանագրված է երողիքով իր նահարենից եկած, ընդունվեց իրր ապացույց յերկու երկրների նույնությանը. ու ցույց տվի (մի ուրիշ տեղ), թե այս վերագրումը հաստատում է միայն, ու Միասնի կազմում եր նահարինի մի մասը»: Մենք արգեն տեսանք, թե ացի նամակի մակագրից կա և բգեղակնիքի արձանագրությունը, վորը չի լփում թե հայտնի եր Մասպիճին: Այս ապրեկը ժամանակներում զբուժած արձանագրությունների վկայությունները բացահայտ են: Այս աշխատաթյան պատմության մասի մեջ պիտի պարզվի, թե Միասնին Տուշացի որով ափելի ընդուրձակ եր քան Միջագետը (հայոսիալինը). ուստի

* Тураев Истор. древ. Востока | 284

*** Winkel, H.—Die Volker Vorderasiens (Der alte Orient, 1900).

*** Sayce, A. H.—Les Hébreens.

յեզիպտացի դպիրներն իրավունք ունելին Նահարինը Միտանի անվանել քա-
նի գոր առաջինը գերջինի մասն եր կազմում։ Բայց այս նույնացումի համար
մենք ունենք և ուրիշ տեղեկություններ։

2. Խանի-Ռարատ, Խանի-Գալրատ, Խանի-Ղամբ Խանակ, —Ասորեստանցիներն և Յելամները Միտանին ճանաչում ելին այս անուններով; Բայց մենք հենց Միտանու թագավոր Տուշրատայի մի նամակիցն ել գիտենք, վոր նրանք ել իրենք իրենց անվանում ելին Խանի-Գալրատ: Ել գիտենք, վոր նրանք ել իրենք իրենց անվանում ելին Խանի-Գալրատ: Ամենունիւս Գ. կնություն և խնդրում Տուշրատայի զուտարը. վերջինս իր պատասխան նամակում ասում է.— «Այս ատրի պիտի տամ իմ յեղբոր կնոջը՝ Յեղիպտոսի տիրուհուն և նրան կուղարկեմ իմ յեղբորը: Նույն որը կը մի ան ան Խանի-Գալրատ և Յեղիպտոս»: (Տուրաեվ, ն. ա. 290): Այս նշանակում է, յերբ աղջիկս հասնի Յեղիպտոս, մեր յերկու յերկրները կը միանան:

* Weidner Ernst, — Politische Dokumente aus Kleinasien (Baohazkoi studien, 8 Heft.); Johns, C. H. W. Ancient Assyria.

Վերը տեսանք Նահարինի և Միտանու նույն լինելը, այս հատվածումն ել պարզվեց, վոր Միտանին կոչվում եր նաև Խանի-Գալբատ կամ Խանի Ռաբատ: * Այսպիսով Նահարին, Խանի-Ռաբատ և Միտանի անունները հնագույն հիշատակարանները տալիս են միևնույն յերկրին ու պատությանը: Այժմ պիտք է ճշտել արև պետության մոտակա առաջնորդ:

Զոնս ասում ե. «Միջագետքում վերին Յեփրատի յերկու կողմերի վրա և Յեփրատից զեպի արևելք մինչև Ասորեստան տարածվող յերկրամասը» ձըդվում եյին Միտանու սահմանները (ն. տ. 51); իսկ ըստ Վինքլերի՝ «Միտանին գրավում եր Յեղեսիայի ու Խառասի նահանգները՝ տարածվելով զեպի Տիգրիսի աղբերակները» (ն. տ. 29):—«Տուշրատան (Միտանու արքան) իշխում եր մի ընդարձակ տարածության վրա՝ Կապաղովկիայի հարավ-արևելքից մինչև Նինվեի վերջն Ասորեստանի մայուսառարություն» (Դեմքեան, 1881, էջ 15).

Այս ընդգրադակ պետության կենտրոնի մասին մեղի տեղեկություն և տալիս Տուշատայի փորդի Մատիուազա այն դաշնագրի մեջ փոր նա կնքել և Հատ թագավոր Սուբիլումայի (Սարլկի)*** հետ նա գանգառում է, փոր իր գահին մրցակիցը՝ իր հորեղբոր փորդի Սուտառնան Ասշուրին յետ տվագ այն արծաթե ու վոսկի գուռը, փոր Շառշատար թագավորը՝ իր ջոջ պապի պապը բերել եր Ասշուրից և Վաշուագանի կամ Վարուագան աքաղաքի իր պալատում զետեղել. Այս մայրաքաղաքի տեղի մասին կարող են մեզ առաջնորդ լինել Սարլկի՝ Մատիուազայի հետ կնքած դաշնագրի հետեւյալ խոսքերը. — «Յես Սրեգ Սարլել մեծ արքա... արշավեցի ընդդեմ Տուշատա արքայի, անցա Յե փրատը և մտա Իշուավա յե իր կիրը» (Մենք հետո պիտի տեսնենք, զոր իշուավան Խարբերդի և Բալուի շրջանն եւ)... «Արքեց Սարլել մեծ արքան... հասա մինչև Ալշե (Սալգի=Աղձնիք) յերկիրը և կուտմարի (Զիբենի գետի վրա) արևմուտքը... Ալշե յերկրացի Անտառալիին նվեր տվի այս. Շուտայի արևմուտքը առաջ անցա, Շուտայի առմուտքը կողոպտեցի. Յես կողոպտելով հասա Վաշուագանի»: Այս մինույն պատմական դեպքը Սարլել կրկնում է իր և նուխավի արքա Տեստիլ միջև նաքված դաշնագրին մեջ. — «Յեվ քանի փոր նույն ժամանակ իշուավա յերկիրն սպատամբեց Խատուու արքայի դեմ. ուստի արշավեցի Իշուավա յե իր կիրաւի... Յերը յես վոչնչացրի Իշուավա յերկիրը, այն տեսն Շուրուաշայի ոգնության համար մտա Միտանու յե կիրը: Յերը յես Կաշի ար առաջ ի շրջանը... Ալշե յերկրի Անտառալի թագավորին Արեգը... Կաշի առաջ ի թան յերը վոչնչացրի... լսկցի եւ...» Այս տեղ զժքախտարար արձագագությունը շատ ընդհատումներ ունի և մենք ամբողջության մասին չենք արող գաղափար կազմել. բայց մեր ինսպրի համար տալիս է մի քանի շատ արեւոր հենակետեր. այսպիս՝ Իշուավա և Ալշե յե կիր նա եր, փորոց

* Հետաքրքրական է, վոր Հայաստանում մի քանի տեղ իրը տեղանուն կա Ծաբրատ անունը, այսպես՝ Թորթումի թերզի մոտ կա Ծաբրատ գյուղը, նույնը Հրազդանի թերանի մոտ, Յեղնջակի զավառում և Ախլքալակ քաղաքի մի մասը:

** Σωτ θωρακορή ωγμ γεράκιαρ μηνούνται θεριώποι ηψηράντες γωτ
պատշաճ կերպով ամփոփել են Սարլել ձեի մեջ, վորը նախընտրում ենք և
մենք:

մասին հետո մանրամասն պիտի խռովի, կաշիարի=Մասիուս=Տուր
—Արդին լեռնաշղթան և կուտամար ու Շուտա քաղաքները, Եղուվան
ինչպես արդեն վերս ասվեց, Խարբերդի ու Բալուի շրջանն եւ Սարելին իր
պետության սահմանագլխին՝ անդնում եւ Յեփրատը՝ արևմուտքից գալով և
անմիջապես մտնում եւ Խոռվա, պարզ և ուրեմն վոր նա Յեփրատն անցնում
և Մալաթիայի և Խարբերդի միջև, համառում եւ Ալշե=Ալ գի=
Աղձնիք և կուտամարի արևմուտք: Այստեղի համար Վայդն եր՝
այս գաղտնագրերը թարգմանողն ու բացտարողն ասում եւ.—«Կուտմար նույն և
ասորական արձանագրություններում հաճախ պատահող կուլիմերի քաղա-
քի հետ, Նա համարվում եւ Շուպրիայի(=Ռոփք) զլիսավոր քաղաքներից
մեկը, Հույն մատենագիրները գիտեն Կիլեմարոն կամ Կելիմար և նույնաց-
ված եւ Զերենե գետի վրա գտնված Կերումա-ի հետ»: Ուրեմն Դիարբե-
քիրից դեպի հյուսիս, Սարլելն առաջանում եւ դեպի Շուտա և կողոպտում
նրա տրեմուտքը: Այս քաղաքի տեղի համար Վայդն եր տալիս և հետե-
վյալ բացտարությունը—Շուտա կամ Զուտա, կա և Շոււդա ձեռվ, նույն եւ ել
Սուղդի ամրոցի հետ, վորը հիշում են Աղադնիբարի և Սալմանասար: Յեր-
կուքն ել իրենց նվաճումների գիծը տալիս են Սուտի-Խառան-Կարկեմիշ
վորից հետեւմ եւ, թե Շուտա գտնվում եր Մասիուսի հա-
վաք վայ ին կողերի վրա: Ֆորրեր իրավամբ Սուտան փնտում
և ներկա Սուղդայի տեղը՝ Նիսիբենից(=Մծրին) 31 քիլոմտ. դեպի հյու-
սիս: * Յեթե այս բացտարություններին ավելացնենք և կաշիարի=Մա-
սիուս լեռնաշղթան, վորը հիշում եւ Սարլիլ, այն ժամանակ պարզվում եայս
թագավորի արշավավայրի շրջանը, —անցնելով Յեփրատը Մալաթիայի և Խար-
բերդի միջև՝ մասնում իշուվա և դեպի հարավ ուղղվում և կուտմարի արե-
մուտքը կողոպտում և շարունակելով դեպի հարավ-արևելք վոչնչացնում ե
Կաշիարի շրջանը և շրջան անելով, ինչպես ինքն ասում եւ, դառնում և անց-
նում Յեփրատավայր Կարկիմիշի մոտ և մասնում Սիրիա՝ Տուշրատայի վասալյեր-
նում: Արդ այս շրջանում պիտի փնտունք Միտանու մայրաքաղաք Վա-
կրները: Արդ այս շրջանում պիտի փնտունք Միտանու մայրաքաղաք Վա-
շշունիկ կամ Վարդան կամ Վարդանան այս մանրամասնությունը
մեզ իրավունք և տալիս մատանանշել Արդանա աիրեկ կենարոն Միտանու:
Մենք կարծում ենք, թե մեր պատմական շրջանի Արգանա անվան մեջ
պահպան և Միտանու մայրաքաղաք Վարդանա կամ Վաշշունիկ: Հայտնի եւ
վոր Ռուբատու ձեւ ասորի արձանագրությունները տալիս են Ռուբատու ձե-
վով, ուստի Վաշշունիկ=Վարդանան, իսկ սկզբի ու-ի անկման համար իրը
որինակ ունինք Վաղարշակերտ=Վալաշպիրդ (արբիր=Ալաշկերտ:)* *

* Weidner Ernst.—Politische Dok. aus Kleinasien: Weidner. (ii. m.)

** Իմ այս աշխատությունը վերջացնելուց, հետո միայն ծանոթացա
ր եք ի հետեւյալ բացատրության հետ, զոր վերաբերվում և Արկանիա
ան անվան և Արգանի քաղաքի անվան միջև գտնված նմանությանը: Վո-
նետեւ մասնավոր կարեռություն ունի Արգանա անվան համար, մենք կը
ենք ինպատճեռ և Շաք ի բացատրությունը. — Առուրնազիրաբալ (885-
860) իր տարեկարության մեջ (տող՝ 101 և 103) ասում է. — «Կարինիայից
ա. Ամազանի լեռան կիրճը մտա, Դերրիսա յերկրի քաղաքների վրա իջա-
պատանի և Արկանիա լեռների մեջ յեղած քաղաքները հրով այցեցի: Մալ-
ադանի և Արկանիա լեռների մեջն ե, իմ անձիս իշխանության
ու յերկիրք, զոր Արկանիայի լեռների մեջն ե,

3. Խարը ի*— Միտանիներն իրենք իրենց անվանում եյին Խարը ի՝ նույն անունը տալիս եյին նրանց և ոտարները; Մատիուազան իր՝ գերը հիշած դաշնագրում մի քանի անգամ տալիս և անունը—«Այսպես, առում ե Միտանու յերկրի արքա Տուշրատայի վորդի Մատիուազա՝ նախքան Խարը ի յերկրի արքա Արտատամայի վորդի Սուտառնա... (Այս միջոցին Միտանու պետությունը բաժանված եր Արտատամա և Տուշրատա յեղբայրների միջև, այժմ կոփվը մղվում է յերկու յեղբոր վորդիների, Սատուռնայի և Մատիուազայի միջև): «Նա (Սուտառնան) քանդեց պալատը (Վարագանում) և Խարը ի յերկը մարդոց տները վոչնչացրեց... Այսպես ամբողջ միասին վոչնչացրեց Խարը մարդկանց... Յես՝ արքայորդին Մատիուազա, յերը միծ արքայի մոտ գնացի, ունեի 3 կառք, 2 Խարը ի մարդ և յերկու անձնապահն... Սուտառնան Տուշրատայի հարստությամբ կաշառեց Խարը ի մարդոց և իրեն զաղափարակից զարձրեց»...** և այսպես ուրիշ տեղիր:

տակ զրի (Սու Սան դլջ. անի Զոււա) գետի. վրայից անցա, Տիգրիսի մոտ բանակեցա. Տիգրիսի այս կողմ և այն կողմ Արկանա լեռան վրա գտնված քաղաքներն ավերակ ու խոպան յերկիր դարձրի: Ամրող Կիրիու զարհուրեցավ ու վոռքերիս փարեցավ: (Սանդալջ. Սեպ. Արձա, 126.)

Ծարեք այս հատվածի մասին ստուգ ե. «Ամազանի դիմաց և այն Տիգրիսի յերկու կողմը կը բարձրանար Արկանիա: Այս լիրան մեջ եր Մալ-լանու փոքրիկ գավառը, փոր Ասուրնասիրաբաղ զրավելե յետքը Զամբա մը-տավ: Հոմմե լիրավամբ Արկանիա լիրան անունը նույն կը համարի այս որվա Արդան-Մաղենի անվան հետ (ինչու փոչ հին Արդան ա ձեւ, փոր բոլորովին նույն ե. Ա. Խ.), փոր Բալուի (Մուրադ-Զայի վրա) և Դիարբեկ-րի զրեթե մեջտեղն ե. Արդն անունով ուրիշ տեղ մալ կա Արդն-Մալինի հարավային կողմը... Դիտան վնասուելու յեսք այսորվան Սուպհանի մեջ, փոր Դիարբեկրի հյուսիսային կողմը գեպի հազրու տարածվող յերկիր մըն ե. Արդնի Արկանիա քովելու գանգող լիսնագավառն ալ Դիտանի մասն ե»: (Հյոտ. Քրդատ. Հզո. Ամսոր. 1899, 362):

Այս բացատրության մեջ զանում ենք նոխատավոր մի ցուցում մեր ստուգաբանությանը համար հավանողին Վարդանա—Արքանա մայրաքաղաք-քը կործանվելուց հետո՝ իր անոնը գեռապրում էր իր շրջակա լինելու վրա Վարդանայի լենոներ մինչև թ. Կարբ:

* Weidner, E. (*u. m.*)

** Տեղապահիսեր Ա. (1108-1080) Նախրի յերկրների վրա կատարած արշավանքի ըստացքում հիշում և Խարիտ յերկի բը. մենք կարծում ենք, թե այս անվան մեջ գեռ շարունակում և ապրել մեր Խարրի, թե պետ վոչ ևս իր նախկին տարածությամբ ու փառքովը, այլ զրկված ամեն բանից և ամփոփված էր լայնածավալ պետության մի անկյունում։ Տեղապահիսերն ասում եւ «Կումմունի իսի վրա արշավեցի։ Նրա բոլոր քաղաքներին ափեցի... Ասսուրի՝ իմ տիրոջս բարձր զորությամբ Խարիտ յերկրի վրա և լայնատարած կուրի խունի հի գորքի զեմ արշավեցի։ Անտառուտ բարձր լեռներով անցա... պատերազմեցա, նրանց հազթեցի... Խորիս յերկրի մեջ 25 քաղաքների տիրեցի, վորոնք Այա, Սուերա, Իդնի, Սիրու, Սիրգու, Սրգանիրիու, Շերուսու և Անտառի լեռների ստորոտներին ելին գտնվում, նրանցից բանած գերիներն, բոլոր ինչն ու ստագվածքն առա տարա»:

(Անտլջ. թրգ. սեպկ. Արձկ. 94—95):
Կոմմունիստական կուրսի Խարիսկ ըստ յիշեալիքին հարավ-արևմուտքից գեղպի հյուսիս-արևելք պետք է դասավորել, վարով Խարիսկն ընկնում է Արա-

ՏԵՂԻԿՈՒԳԻՐ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ

Վենք և ըստ առաջինն յեղավ, վոր Խարբեմ անվան մեջ ձանչցավ
Արեւ բառը: Ահավասիկ իր գերլուծումը՝ «Հարրի(=Խարրի)»-ները վոչ
միայն Արփացի, այլ ինքնին Արփացիներ (Կարդալ՝ Արփիներ) են, այսինքն
Հարբի (հույն և Արեւ) (ացի) անվան հետ... Այս նույնությունը հայտնի
էիրողություն է, վոր և առանց անդրագույն ցուցումներու՝ կը հաստատվի ա-
րքիմինյան սեպագրություններեն: Հոսաւլ (յերկրորդ կարգին մեջ) միշտ Հար-
փիա (Harpia) կը կարդանք, և յեթե Նկատողության առնենք, ինչ վոր հոս-
աւլ սեպագրության մասին կընանք հաստատել՝ Հատուի արձանագրություն-
ները ճշտիվ ասոր մեջ շատ բան կընծայեն՝ ընավ տարակույս չի մնար, վոր
հոս հաստատուն ավանդության մը հետ գործ ունենք: Իրողությունն մըն ե-
այս, վոր պայծառ կերպով կը ներկայացնե, թե Արփացիները (Արփիները) ինչ
աղերսի մեջ եյին հանդեպ սեպագրության, աղերս մը՝ վոր առնվազն հազար
տարի տևած է:

Իսկ եթէ Har-ri և Har-ri-ja անունների նույնությունը մեկուն տակա-
վին կասկածելի յերեա, զայնպիսին, կը հուսանք, թե հաջորդը պիտի համոզի-
Մատափուազա և (ameluti!) «Հարիի»-ները միշտ իրը իրարու ազգակից
կը հիշվեն. իսկ աստիճանով թագավորներուն ամենամեծավորներու և կամ
ազնվականներու մասին այսպես կը կարդանք. «(Թագավորը) adi-mari-
anni-su=ի ը մարիան երով միասին»: «Մարիանու»-ները * ա-
պահովաբար վերական «marja=մարյա»-ներն են. «մարյա» կը նշանակե-
այ ը, յերիասաւարդ և նաև զյուցապն. յերբեմն կը գործածվի նաև իրեկ ա-
նուն Խողբայի և Մուլատներու, վերջիններս կանվանվեն նաև «արք Ռուդ-
րաշի»=Rudrasya maria կամ «արք յերկնից»=divo maryas: Մարիա կը
նշանակե նաև «աղատ», «փեսա», և «հոգատակ»**:

Այս նույն բանը հաստատում եւ եղ. Մ է յ եր.—Միտանիների պետությունն ու ժողովուրդը կոչվում եր Խարրի (charri), այսինքն՝ Արյա (=Arja), Նրանց այլ մարդիկը կոչվում ելին Մարյանի (=Marjani), մարյա-ի (marja), զարգացած ձեզ, վորը Վեղաթի որենքների մեջ նշանակում եւ «յերիտասարդ» մարտիկ, «հերոս» ինչպիս և «փիսա», «խոսնայր»։ Վենք եր մատնանշում

δωνοι την ημέραν την πρώτην στην οποίαν έγινε η απόφαση για την επίσκεψη της βασιλικής οικογένειας στην Αθήνα. Η πρώτη συνάντηση έγινε στην προσωπική αίθουσα της Βασιλικής Αντιπροσωπείας, όπου ο βασιλιάς και η βασίλισσα συναντήθηκαν με την οικογένεια της Αρχιεπισκοπής.

* Տեղիպահան հիշտակալաններում թուռմողիս Գ.-ից (1515-1461) ըստ կոսած մինչև Մամղես Գ. (2րդ. 1290) Սիրյայում մզկած կոփսների մեջ հիշտ վուռ են ուրյո—մըյն—Մարյանիներ: Փարաններն այսքան մեծ կարենում թյուն են տալիս մարյաններին, զոր իրենց ավարացուցակում նշանակում են գերի ընկած մարյանների թիվը: Վորքան ել թիւ լիսի, որկ. 2: Միայն են գերի ընկած մարյանների թիվը: Վորքան ել թիւ լիսի, որկ. 2: Միայն անգամ «500 կենականի մարյանի» կա արձանագրված «նորին վեհափառի անգամ» ավարացանկում: Այս մի ապացույց ենք համարում, թե տասնը գիցերորդ դարից սկսած Արի—Մարյանները գլխավոր գեկավարներն են ուղիւ Սիրյայում առնվազն գոնե յերեք դար:

** Վինքլեր.՝ Արփացիները Բողապ-քիոյի արձանադրության համաձայն
թրգմ. «Հանգիս Ամսօրյա», 1913, հջ. 1. 5-209.

նակ, վոր Դարձեհի արձանագրության շոշան մասում Արի բառը ձևակերպ ված է Հարրիա (Harrija) ձևով՝ այսինքն՝ շնչական ի նախդիրով» (Gesch. Alter. 172, 652):

Տեղանունները շատ մեծ համառությամբ կառչած են միում իրենց տեղերին. այսպես հին Մելիդիա մնում է այսոր Մալաթիա ձևով, Տուշպա, Տոսպ ձևով, Վարագանը՝ Արգանա ձևով. այսպես, մենք կարծում ենք, զոր Խ ար-ի-ն ել շարունակում ե ապրել Խ ար-բերդ* անվան մեջ: Թե տեղագրուեն և թե ստուգաբանորեն միանգամայն համապատասխան են իրարու: Այսպիսով մենք գտած կը լինենք նաև Մետանիների մի ուրիշ կեղրոն:—Վայտներ նույն տեղում Խառնի մասին ասում ե. —«Խառն» (Karrai), զոր վերջը ժողովրդական ստուգաբանությամբ իր «ճամբա» բացատրվեց (ակկադերեն՝ charrapu), հավանաբար նշանակում եր «Խառրի-քաղաք»: (Ա. տ. 46.):

Վենք ւեր վերը հիշված հոգվածում (Հնդ. Ամս.) Խարբի մասին առում ե. թե «Միտանիի քով կար նաև առանձին չար ի պետություն մը; վորի թագավորական տունեն եր նաև Տուշրատա», ինչպես վերը տեսանք, կը վկայե արդեն առաջին գաշնազրին սկիզբը: Բաց աստի կը հիշվի նաև «Հարբի աշխարհ»: «Այս մասին մեզի ավելի վորոշ գաղափար կարող ե տալ Խատուու արքա Մոււատալիի և Կիզվատնայի թագավոր Սունաշուրայի միջն կնքված գաշնազրիր: Կիզվատնան պատմագետները նույնացնում են վերջը Պոնտոս կոչված յերկրի հետ և Կիզվատնան հյուսիսից սահմանակից եր Խարբին: Հիշված գաշնազրության մեջ կարդում ենք, «Այսպես առում ե վեհափառ Մուվատալի մեծ արքա Խատուու յերկրի... Նախապես՝ իմ պատի (Սարլել) ժամանակ Կիզվատնայի յերկիրը մի մասն ե յեղել Խատուու յերկրին: Վերջը Կիզվատնայի յերկիրը զատկեց Խատուի յերկրից և գարձավ Խարբի յերկրին: Արդ այն ժամանակ Արեգի ծառան իշուվա յերկիրը թշնամությամբ առգործեց Արեգի գեմ, այն ժամանակ Արեգս արշավեցի նրա զեմ: Իշուվա յերկիրը, յես յեղա նրանց տերը: Յեզ իշուվայի մարդիկ խույս տվին Արեգիս առջեց, ի ջան և ար ի յեր կիրը... Նրանք զատվեցին Խարբուց և զարձան զեպի Արեգ: Խարբին մեղանչեց Խատուի յերկրի գեմ և մասնավորութիւն մեղանչեց Կիզվատնայի գեմ... Յեթե Խարբի յերկրի վնենքաղաք հարձակի Սունաշուրայի քաղաքների վրա, այն ժամանակ մենք միացած պիտի կովենք նրանց զեմ—Գրաված քաղաքը յես Արեգս պիտի տամ Սունաշուրայի աջան, վորովհետեւ յես կամենում եմ ընդառաջ նրանք առաջան ինք ել նրա շրջանը: Յեթե մենք Խարբու քաղաքներից նվաճենք, այն տեսն ինչ գոր յես Արեգս կամենում եմ, յես կը վերցնեմ և այն ամենը ինչ յոր նա և փափաքում Սունաշուրային պիտի տամ: Կիզվատնայերկիրը սակայն սպագային պետք չեն որի ցանանա դեպի Խարբի յեր կիրը... Խարբու այն բոլոր մարդիկը՝ լինեն նրանք վաճառականներ կամ սրսա— Արուշա-ի մարդիկ, վորոնք մնացել են Սունաշուրայի ձեսքում, վերջը նրանց յերեկ պիտի չվերապարձնեմ Խարբու արքային»:

* «Խարբերդի բերդը՝ տառվ և լինման-Հառուպտ, իր նկարագրական վոճակը, կոփած ժայռասանդուխներովը բացորոշ հետքեր կը ցուցունի վաղեմի Խալտական կամ իրը Խալտան լինակչության և կոփման արվեստին այստեղ» — (Հնդ. Ամ, 1900, էջ 292.)

Այս տողերը միանդամայն հաստատում են կիզվատնայի՝ Խարբուն սահմանակից լինելը, և յեթե կիզվատնան Պոնտոսն է, ինչպես պիտի տեսնենք, այն ժամանակ երարձը հայք մտնուած է Խարբուն սահմանուած, զորով միայն՝ Խարբին կարող եր սահմանակից զանալ կիզվատնա—Պոնտոսին:

Մենք մեր Խալդ-Ուրաբայան պատմության մասի մեջ աշխատել ենք հաստատել, վորն այստեղ մեջ բերել չենք կարող, թէ յեզիւտացիների Նահարինը ասորիստանցիների Նահիրին և և վերաբերում ենույն յերկրին։ Պատմագետներն յերկուքն ել բացատրում են «գետերի յերկիր»։ Նահիրին, արդեն հայտնի ե, բովանդակում եր Սուպնա ատի * աղբերակից մկանած արևմտյան Տիգրիսի ամրող ավազանը, մեջն առնելով նաև Կաշիարի (Մասսիուս=Տուր-Արդին) լեռնաշղթան իր հարավային ստորոտի գաշտավայրովը միասին, Արածանու ամրող ավազանը՝ մեջն առնելով ակնազրյուրի շրջանը և Վանա ծովու ավազանն իր բովանդակությամբ, ինչպես և մեծ Զարի ակնազրյուրի յերկրամասը։ Մենք տեսանք նաև, վոր Նահարինը անունն եր Միտանի պետությանը. իսկ Միտանի-Խարրի կազմում եյին մի լայնածավալ պետություն. ուստի վայդն եր իրավամբ առում ե. — «Տուշը ատացի նախորդն երի որով Խարրին ամփոփում եր Միջա ատացի նու չայաստան Հարրի պետության հայրենիք նկատելով՝ բնականարար պետու-

* Մինչև Ահման-Հառլապտի և Վ. Բելքի տեղին վրա կատարած ուսումնասիրությունը՝ բոլոր պատմագիտներն և աշխարհագրական զննությամբ գրագիտները ընդունում ենին, թե Սուպնատ գետը Տիգրիսի Զերենին ի վտակն եւ հիմնվելով այս լեռնու անունների մոտավոր հաշակցության վրա, և նույն գետի քարանձավի արձանագրություններն սխալ հասկանալուն պատճառով, ուստի Սուպնատի աղբ երակունքը, գորից գետը այսքան հաճախ հիշում են Ասորեստանի աշխարհակաները, պետք եւ ին եր Տիգրիսի անձավ - աղբ յուրը և վերջինս ել սխալմամբ ընդունվում եր իր Տիգրիսի աղբերակը։ Հիշված զիտունների տեղին վրա կատարած քննությունը յերկան բերավ, թե այն քարանձավը, գորից գետը դուրս է հոսում, Տիգրիսի աղբյուրը չե, այլ շուրջ չ00 մետր. մի փապանցք, զորով հոսում է գետը. մինչդեռ գետի բուն աղբյուրը նույն տեղից շուրջ վեց ժամ հոսու յի և գտակը հոսում է բաց ծորով Բիրգելեն-Սու սնունդի ապա սուզգում ժայռակոյտի տակ և անձավից զորս գալիս։ Ասորեստանցիներն ել կարծել եյն, թե իսկապես այն է բուն աղբյուրը և նրա համեմատ ել «Տիգրիսի աղբյուր» անվանել։ Յերկրորդ՝ ամելի կարեոր և Սուպնատի խնդիրը։ Հետաքննությունը հաստուածեց, զոր Սուպնատը՝ Զերեննեն չե, այլ Նեսիրենի պետք գտավ գտակ գտակն եր ի ց մ ե կ ը զորի աղբյուրը զտնվում է Բարել կոչված զյուղի մոտ՝ Զեկիրեյից 25 կմտ. վեղեպի հյուսիս—արևմուտք։ Նույն տեղ գտաված սեպագրերն և ուրիշ հիշատակարանների մնացորդներն այլև աներկրայորեն հաստատում են իրությունը։

Սակայն պետք է նկատել նաև, թի կա արձանագրական այնպիսի ակնհայտ վկայությունն, զորք մինչև այժմ ուշագրաւթյունից գրիպել է, և զորք պիտի կարողանար ճիշտ կերպով ցույց տալ բռն տեղը։ Ասունազիրաքան առում է. — «Ճանապարհից իմ մարտակառքեր» և զորք։ Սուպեր նաև դեռ կ ե տի

թյան տարածության մասին բան մը ըստ չենք ըլլար: Հարը ի-պէտությունը հյուսիսային կողմանեւ ապահով կը տարածվէ գեթ մինչև Կովկաս:—Conteneau նույնպես ընդունում է Միտանու պետությունը գրավում եր՝ վերջը կազմված Ասորեստանի պետության ամբողջ հյուսիսային մասը, այսինքն՝ Ներկա Հայաստանը (ն. տ. 18):—Նույն բանը կրկնում են Փրանսացի ուրիշ յերկու գիտուններ A. Meillet և Cohen.—«Արմենիայի շրջանը հնագույն ժամանակում գրավում էր այն ժողովուրդը, վորոնք թողին վանական արձանագրությունները և Միտանի առաջակա արձանագրությունները»: (Les langues du Monde, 45):

Ալու ընդարձակ պետություննը՝ նման Նախրիին չեր ներկայացնում միացած մի ամբողջություն նման Աստրեստանին, Բարելոնին կամ Յեղիպտոսին, այլ հնդկրոպացի ժողովուրդներին հատուկ մի վարչաձևով՝ ավելի շուտ պետությունների մի գաշնակցություն եր, վորոնցից յուրաքանչյուրը նայելով աջող պայմաններին կարող եր տուածնակարգ գեր խաղալ ընդհանուր զաշնակցության մեջ։ Պակաս չելին և կոփման այս փոքրիկ պետությունների միջև—Խարբի-Միտանիսան սահմանների մեջն ելին մասնում իշու և վահալ է, վորոնց զիւրի և պատմության մասին վորոշ տեղեկություններ ունինք։

4. Ի շ ու վ ա կամ ի ս ու ա .— Այս յերկրի զիրքը ճշտելու համար ու-
նինք հետեւյալ արձանագրական վկայությունները .— Խատառու թագավորը
Սարլել հիշված դաշնագրերում ասում է .— «Խատառու յերկրի թագավորի հոր
(=Խաղաղուշիլ Բ.) որպէս իշուվա յերկրին ազստամբվցց : Խատառու յերկրի
մարդիկ անցան ի շ ու վ ա յ ե ր կ ի ր ը . . . Արդ այն մարդիկ փորոնք խույս ավիու
իմ ձեռքից, այս ժողովուրդն անցավ իշուվա յերկրիր, և այս ըոլոր մարդիկ և
այս յերկրները, գորոնք իմ հոր ժամանակ ապստամբեցին, բնակում ելին ի-
շուվայի փոխանցելի շրջանում թշնամու մոտ ... Անց ա Յ ե փ ր ա տ ը և մատ
ի շ ու վ ա յ ե ր կ ի ր ը : Յեկ յերկրորդ անգամ լինելով տեր դարձա իշուվա
յերկրին»: Խատառու արքա Մուլտաւլլի դաշնագրում՝ կիզվատնայի թագավոր
Առուաշուրայի հետ կնքած՝ ասում է . «Իշուվայի մարդիկ խույս ավին Արեկ
արքայի առջեկց, ի ջ ա ն Խ ա ր ը ի յ ե ր կ ի ր ը : ... Այս քաղաքները նա-
խապես պատկանում ելին Խ ա ր ը ի յ ե ր կ ր ի ն և ա յ ն տ ե ղ ը զ ա դ-
թ ե ց ի ն . սակայն կ ր կ ի ն դ ա ր ձ ա ն Խ ա տ տ ո ւ յ ե ր կ ի ր ն ի ր ը
փախստականներ»: Այս հատվածներից հետեւում է, զոր իշուվան սահմանա-
կից յերկիր եր Խ ա տ ա ի և Խ ա ր ը ի պետություններին, առաջնից բաժնվում
եր Յեփրատով, իսկ Խ ա ր ը ի յ ե ր թալու համար պիտի ի ջ ն ե ց ի ն, ուրեմն ի ր ենք
բարձրագիր յերկրում ելին ապրում: Նախքան մեր յեզրակացության հա-
սելը՝ հիշենք և մի ուրիշ վկայություն, զորը միանգամայն պիտի ճշտորշե
նրա զիրքը: Նախ Տիգլատպելիսիր Ա. գրում է .— «Իսոււա (=իշուվա) և Դա-
րիա ապստամբ անսաստ յերկրներին տիրեցի, առորքեր ու հարկեր վրանին
դրի» (96): Իսկ Սալմանասար Գ. (860—825) ասում է .— Բիտ-Զամանուց
(Դիարբեքիրի շրջան) յելա, Նամդանու, Միբրիսու յերկրները կտրեցի անցա...
ի ջ ա ի ս ո ւ ա յ ե ր կ ր ի ի ն դ ի տ ի յ ե ր կ ի ր ը : Ինգուտու ըոլոր տա-
րածությամբ ձևոքս տիրեց... ի ն դ ի տ ո ւ ց յ ե լ ա, Ա ր ս ա ն ի տ ո ւ ի
վ ր ա յ ի ց ա ն ց ա, Սուխմի յերկրին մուեցա» (143):— Այստեղ հիշված
ի ն դ ի տ ի ն հայ մատենգրերի Հ ա ն ձ ի թ ն ե և Ա ր ս ա ն ի ա ս ը՝ Ա-
ր ա ծ ա ն ի ն . ուրեմն Հ ա ն ձ ի թ ն ի ր բոլոր շրջանովը՝ Խ ա ր ը ե ր զը Ի շ ու վ ա յի
մեկ գալառն եր, սրանով հասկանալի յե զանում և առաջնների ասածը,
զորոնք Յեփրատն անցնելով (Մալաթիայի և Խ ա ր ը ե ր զի միջև) մանում ելին
իշուվա: Յեկ արզեն Վ ա յ գ ն ե ր ն ի ր բ բացատրական ծանոթության մեջ
այսպես սահմանում ե իշուվայի զիրքը.— «Իշուվա Խ ա ր ը ե ր զի մոտ Յեփրա-
տի կորության վրա գտնված յերկրն և իր սահմանակից շրջանովը (գեպի
արեկելք մոտավորապես մինչև Բալու, գեպի հարավ՝ մինչև Դիարբեքիր, ա-
րևմտյան սահմանը՝ Յեփրատ): Մի ուրիշ տեղ (91) նույն հեղինակն ասում
է .— «Իշուվայի մարդիկ ի ր ենց լեռներից միայն գեպի Մ ի ջ ա գ ե տ ք կ ա-
ր ս դ ա յ ի ն վ ա ր ի ջ ն ե լ : Վ որովհետեւ արեկելքից, արևմուտքից և հյուսի-
սից նույնպես շրջապատված ելին լեռներով»:— Իսկ Ա ւ ր . Գ ե ս ց ե ա վ ելի
ճշտում .— «Իշուվան գտնվում եր Խ ա ր ը ե ր զի մոտի Յեփրատի կորությանը
միջ, և ամփոփում եր հների Ծ ո փ ա ց ա շ շ ի ա ր ի » (A. Götze, Kle-
inasien, 6):

Վիճակը է այս իշտուգայի զիրքով ուզում և ձատել և զրացի յերկրների սահմանները և նույն իսկ իշտուգայի քաղաքական կարևորությունը: «Իսուվա տեղույն ձանոթությունը կարենը և այսու ամենեն ավելի կընանք

խնդրությանը յեղող յերկրների դիրքը վորոշել: Միտանի իր մեջն ուներ Միջագետք և հյուսիսային կողմանն կը տարածվեր անշուշտ մինչև հետո Նախրի ըսպած յերկիրները. Ասոնց կը վերաբերի նաև հսուվաս: Տիգլատպիլասար Ա. (3, 92) յերկիրս կը հիշե, և ըստ իրեն կիյնա վերին Յեփրատի և Տիգրիսի մեջ յեղած սահմանները: Իսուվայի դիրքն այնպես եր, վոր Հատտին նույն յեղանակով թե Կիսվատնաեն, թե Հարրիեն և թե Միտանիեն կարելի յեր մտնել: Սուրբիլուկիւմա իր արշավանաց ատեն Իսուվա մտած և «Յեփրատն անցնելով»: Ուրեմն ինչպես ըսինք, ասոր և Տիգրիսի միջին գծին զըրա կիյնա. ըստ Սուրբիլուկիւմաի կը գտնվի Մելիտենեի հյուսիսային կողմը՝ Յեփրատի յերկայնության վրա, ուստի և մերձավորապես Խարբերդի մոտ: Իսկ Միտանի անոր ճիշտ հարավակողմը կիյնա. ըստ այնմ Հարրիի համար կը մնա միայն արևելք և հյուսիս, այսինքն՝ Հայաստան»: Նույն տեղը ծանոթության մեջ ավելցնում ե. — «Տեղու շատ ափելի պայծառ վորոշված և Սալմանասար (Գ.) ՄՕ. ԲՏ. 44, յերը կըսէ «Ենզիտե, վոր և հսուվայի մեջ»: Հստ այսմ Իսուվա կը գտնվեր Յեփրատի* աջ (?) յեղերքին վրա՝ Խարբերդի մոտերը. միայն թե հին հսուվան ափելի տարածություն պիտի ունեցած ըլլա: Վասնզի ըստ բավականի ինքնակաց դիրք մը ունեցած և ժամանակին: Ճիշտ այնպես, ինչպես Ալշեացիները Մատիուազյի և Տիգլարպիլասար Ա. ժամանակները: Բաց աստի Սալմանասար Իշուվա կըհիշե վոչ իրբն պատմական և աշխարհապահական իմաստով գավառ մը, մանավանդ թե ինզիտե ըստ իրեն զավառ և հսուվայի» (Հնդ. Ամս. 1913):

5. Ալշե. — Այս յերկրի տեղապրության համար վօրոշ տեղեկություն ետալիս Հայության արքա Սարլելի մի դաշնապիրը կնքած Նուխացը թագավոր Տիտառու հետ, ուր Սարլին ասում է. — «Մատ Միտանու յերկիրը: Յերբ յես կաշե ի արի շուրջ շանը (ընդհատված) Ալշե յերկը կը ի Անտարատաւէ թագավորին (ընդհատված), Կաշիարի շղթան յերբ վոչնչացրի» (ընդհատված): Նույն թագավորը Մատիուազյի հետ կնքած դաշնապրում ասում է. — Յես Արեկ Սուբբիլուլիումա մհծ արքա... արշավեցի ընդդիմ Տուշրատա արքայի, անցա Յեփրատը և մտա իշուվա յերկիրը: ...Հասա մինչե Ալշե յերկիրը և կուտմարի արևմուտքը, յես նրանց տեր դարձա: Ալշե յերկը աց Անտար լուսն նվեր տվի այս: Շուտայի արևմուտք առաջացա: Շուտայի արևմուտքը կողոպտեցի: Յես կողոպտելով հասա վաշուկանի (=Արգանա): ...Տուշրատա արքան յետ քաշվեց. իմ զեմ կովի չելավ: Յես մի դարձ արի Յեփրատն անցա»....

...«Բայց Միտանի յերկիրը կործանվեց բոլորովին» Ասորեստանցիներն
ու Աւշեցիները նույն յերկիրը բաժնեցին իրենց մեջ»:
Մատուազան իր՝ Սարլելի հետ կնքած գաշնապրում տում եւ «Նա (Ասո-
րանա) թույլ տվավ, զոր յերկրի մեծածեծն երը տորվին Առ-
շուրի և Աւշեի յերկիրը և այսպես նրանց ձեռք հանձնեց և Տետէյի
մոտ ցցահան արին»: Մեզի արդեն շատ լավ համանի են իշխամար,

* Յեթև այստեղ Յեփրատը չհասկացվի Արածոնի, սխալ և վորովհետեւ հատերը գալիս եյին Յեփրատի աջ կողմից և գետը դեպի ձախ անցնելուց հետո միայն՝ մասում եյին իշուվա:

Վաշուպանի և կաշիարի լեռնաշղթան։ Խոկ Տետեի մասին Վայ գներ հետեւյալ բացատրությունն ե տալիս։ «Տեսե քաղաքը վնասուելու յե հյուսիս։ Արեւլյան Միջազգետքում» Մասիուսի շրջանում։ Հիշյալ Ասորեստանի թաղավորները (Ադադ-Նիրարի Ա. և Սալմանասար Ա.) հիշում են իրենց նվաճումները Իրրիտեյից մինչև Տետե։ Տետե յերեան ե գալիս վերջին ասորեստանյան արձանագրություններում Տուզի և Տեղի ձեւերով։ Փնտուել Մ երդին ի շրջանում։ Իրրիտե և Տեղի ներկայանում են գլխավոր քաղաքներ Մատիուազյի պետության հյուսիսային Միջազգետքում։

Այժմ կարող ենք հետեւ Սաբլելի արշավուղուն. նա Մալաթիայի և Խարբերդի միջև անցնում ե Յեփրատը և մտնում Խոռվա (Հանձիթ), գեղի հարավ առաջանալով՝ Դիարբեքիրի հյուսիս-արևելքից և Կուտմարի արևմուտքից անցնում Ջիբենե գետը և մոտենում Ալշե յերկրին, առաջ անցնելով դեպի հարավ-արևելք մտնում Կաշխարի շրջան և հասնում Տետեյի (Մերզին) արևմուտք և Կուտմարից մինչև Տետե նվիրում ե Ալշեյի թագավոր Անտարատլուն և ինքը մի դարձ կատարելով՝ անցնում ե Յեփրատը Կարկիմիշի մոտ և մտնում Սիրիա՝ Տուշրատայի իշխանության յենթակա յերկըները. Արդ՝ այս տեղագրական վերուժումը շատ վորոշ կերպով ցույց է տալիս, թե ուր պիտի ե զետեղել Ալշե:

Բայց նախ քան բուն ստիմանապզումը՝ պետք է վերացնել այն սփառ հասկացողությունը, զոր պատմագետներից վոմանք ունեն Ալշեյի մասին։ Մ. Մյուլլեր, Մասպերո, Հոմեն, եղ. Մեյեր և որանց հետեւրով ուսւ պատմագետ Տուրան կ Ալշե շփոթելով Ալտայի կամ Ալաշիայի անվան հետ՝ համարում են Կիպրոսը։ Մանավանդ այն հանգամանքը, զոր Ալշե հարուստ և յեղել պղնձահանքերով և Յեղիպտասի հետ մեծ վաճառականություն արել, Կիպրոսն ել հարուստ պղնձահանքեր ունի, այս առիթ և ալիք նրանց յեղբակացնելու, ուրիշն Ալշե=Կիպրոսի, կարերություն չտալով զրության այն տարին ձեւերին՝ վորով յեղիպտացի զպիրները նշանագրում եյին թե մին և թե մյուսը. Եղ. Մեյեր (Gesch. Alter. 722 թ.) ասում է. — „Alasia — Ալաշիա=Կիպրոս — Տեղ Ամառայի տախտակներում հաճախ պատահող Ալաշիա Կիպրոսն ե. W. M. Müller առաջին անգամ ճանչցավ. այս անունը պահպան և Տամասոսում Ապոլոնի Ալասիոտ անվան մեջ. ...Յեղիպտացիները Ալասիա գրում են 'τις, նրան առընթեր սովորաբար կղզին՝ Ραῖς: Բողադ-Քեռյից զուրս յելած զաշնագրերից հետո՝ այլևս կարելի չե մտածել Ալաշիա=Ալշեի և Կիպրոսի նույնության վրա. ուստի Ալշեյի թագավորի նամակները չեն կարող վիրաբերվել Կիպրոսին, ինչպես մինչև այժմ ընդունում եյին: *

* Ըստու պատմաբան Տուրակ (ն. տ. 313) Ալշե թագավորի՝ Փարանին զրած նամակի մասին ասում է հետեւյալը. «Ալշեյի թագավոր իր նամակներից մեկում պահանջում է Փարանից, զորպեսզի նա չգահնակցի Բաբելոնի և Խետի հետ»: Այս պահանջը ըդխում է, կարծում ենք, պահանջողի համար այդ դաշնագրությամբ ստեղծվելիք մի վտանգալից վիճակից: Արդ վոչ Բաբելոնը և վոչ Խետ չեյին կարող վտանգ սպառնալ Միջերկրականի ծոցում ծագրած կիպրոսին. քանի փոքր յերկաւքն ել վոչ միայն ծովերյա ժողովուրդներ չեյին, այլև անջատված նրանից միջանկյալ յերկրներով ու պետություններով: Մինչդեռ մեր ցույց տված տեղում Ալշե իրը

Այն յերկրամասում, ուր մենք ցուցյ տվինք Ալշ, Ասորեստանի թագավորները գտնում են Ալզի. այսպես Տիգլատպղիլիսեր Ա. գրում եւ «Թագավագորությանս սկիզբը 20,000 Մուսքացի մարդկեկ և իրենց թագավորներից 5-ը, վորոնք 50 տարի տիրած եյին Ալզին... Իջան վար և կումմուխի տիրեցին» (86): Սալմանասար Գ. նույնպես հիշում է Ալզի նույն սահմաններում. —«Ի գարձիս (Խատուու յերկրից) Ալզի կերձերուն մեջ մտա: Ալզի, Սուխմի, Դափախնի...» (133):

Վայդներ Ալշեյի տեղի մասին ասում ե,- «Ալշե նույնանում և Ա-սորեստանյան թագավորների սեպագրական Ալզի-Անդիտենիի հետ։ Մեր դաշնագրի ժամանակ Ալշ՝ Խշուվայի արևելյան դրացին՝ գանվում եր Յեփ-ըստի և Տիգրիսի միջև և պարփակում եր Տիգրիսի հարավը Կաշյարի (Տուր-Արդին) լեռնաշղթան։ Ասորեստանցիների որով Ալշ-Ալզի միշտ դեպի հյուսիս յետ մղվելով և վերջապես միացել եր՝ նույնպես փոքրացած իր զբացի Խշուվայի հետ։ Ասղուրի հետ Ալշ կատաղի հակառակնորդն եր Միտանուն՝ Տուշրատայի ժամանակ։» Նույն հեղինակը մի ուրիշ տեղ (59) գրում ե,- «Կաշյարի շղթան այսորվա Տուր-Արդինն եւ Քանի վոր այս լեռնաշղթան անմիջական կատակցությամբ հիշվում ե Ալշեյի հետ։ ուստի այս յերկիրն այն ժամանակ տարածվում եր Տիգրիսից հարավ և Տուր-Արդին դոնե մասմբ նրան եր վերաբերում։»

Ճ տ ր ե ք նույնակես մանրամասն վերլուծում և Ասորեստանյան սեպագրային հիշատակությունները և յեզրակացնում, «Սալմանասար Բ. (Գ.) թագավորության յերրորդ տարին Ալզիի կիրճերին ներս մտնելեն յետքն Ալզին, Սուհմին, Դափահինին և այլն նվաճեց, վոր ապացույց մըն և Ալզի—Ենզի—Ենզիտի անուններուն նույն լինելուն՝ այն աղերսով ալ հաստատված, վորով Ալզի—Ենզի—Ենզիտի մեր առջև կելլին: ...Ենզիտին Վանյան սեպագրանց Ալզին և Ալզիսն ալ Ասորեստանյաց Ալզուի մեկ նման ձևն և... Ալզու Բայուի և Հենիկի մեջ տեղը զավառ մըն և»: (Մանրամասնությունները տեսնել Հնդ. Ամս. 1899, 360.,):

Հյուր շման և վարդեն հաստատել են, թե Աղքի=Աղձ-
նիքին: Մենք ավելորդ ենք համարում մասրամասնության մեջ մանել, ուս-
տի տալիս ենք միայն նրանց յեզրակացությունները: Այսպես բերքն ել
հաստատում և նույնպես Աղքին և Ենղիի նույն լինելը ասելով—«Եյն հիման
վրա, վոր Սալմանասար Գ. իր արձանագրություններում իրարու բացարձակ
գուգաղիր տեղերում ենցի կամ Ենղիաի (այս—ե Անղիտենե—Անձիտենե—
Հանձիթ) Աղքիի հետ փոխանակվում ե, հաստատում ե, թե Ենցի—Ենղիտենե
բացարձակութենան նման և կատարելապես նույն իմաստն և Աղքիի հետ, միայն
մի կարևորությունից զուրկ այլագրություն (вариенте) կանույն անվան հա-
մար, այսինքն՝ Լ. և Ն, վորոնք հաճախ փոխանակվում են:

Նահանգի մասունի և համանուն զավտոի միջն մի եյտկան տարրերու-
սահմանամերձ յերկիր յերկութիւն՝ միշտ վտանգի տակ եր. բնական և, թե
նրանք Փարասնի, փոր բարեկամն եւ Ալշեյի, զահնակցությամբ զորացած՝ ել
ավելի վտանգավոր պիտի դառնային Ալշեյին, այն և Ալլիի=Աղձնիքին. Ուս-
տի Տուրակի այս ամրող հոգվածի բովանդակությունը՝ բացի նավային
հաղորդակցության վերաբերյալ խոսքերից պետք է փոխանցել Ալշեյին:

թյուն հաստատելն անտարեկույս գոչ գորի զարմանալի պիտի թվի: Հավանողին Աղջն(=Աղջն) կամ Աղջն զավառը կազմում եր հնագույն և առաջին բաղադրիչ մասն ամբողջ նահանգի, վորի իշխանները կարողացան ու հասկցան իրենց զորությունը տարածել ամբողջ շրջանի վրա: Այստեղ ել անշուշտ զավառը հարաբերում և նահանգին այնպես, ինչպես յեղել և Մոկք և Ուտի նահանգների վերաբերմամբ: Նա յեղել և միջուկը, վորի շուրջ մյուսները բյուրեղացել են ժամանակի ընթացքում:

Խալդական անունի **Բլ-զի-նի-ու**—**Ալ-զի-նի-նի** հոքնակի ձեւը կատարելա-
պես համապատասխանում է հայ մատենագրական **Բլ-զի-նի-կ**—**Ալ-ձի-նի-ք**
Աղջնի-ք ձեին»:

Աղջկական պատմութեան միջնադարու հաստատելուց հետո՝
պատմական աշխարհու պատմութեան միջնադարու հաստատելուց հետո՝
պատմական աշխարհու պատմութեան միջնադարու հաստատելուց հետո՝

Արևելյան սահմանը կոչվի Վանա ծովուն մոտ՝ այսորվա «Պելու» (Նը-
շանավոր համանուն գյուղին) կոչված թերակղղույն քովեն, վոր Փավստոս
Բյուզանդին Ընձաքյարս կամ Կապույտ-կող լեռն ե. Խիզանը նունակես Աղձ-
նիքին կը պատկաներ: ամենայն դեպս Գյոլեյի տափարակը իր հարավային-
արեմայան անկյունեն բղխող Խիզան գետին հետ Աղձնիքին կը վերաբերեր
վասնդի վերջին գետին մոտ կը գտնվեր Խեզ (այսոր Խիզան) վայրը, այն-
պէս վոր Աղձնիքը Արևելքին գոնե մինչև այս կետը կը տարածվեր... հարավ-
ալին կողմեն մինչև Զիգիրի:

Արեմայցան սահմանը մեջն եր առնում Ամիլի: Բատ այսմ մենք այն կողմին ենք, թե հնագույն ժամանակները Հանձիթ զավառը և ընդհանրապես Տիգրիսի վերին ընթացքին արեւելակողմ գանվող բովանդակ յերկիրը, վոր ըսել և «Աղբերանձավը», Եգիլի (Անգեղ-Երերդ) վրայեն իջնող Տիգրիսի աղբեր վտակը Աղձնիք—Ալձիին կը վերաբերե և այն Ասորեստանյաց ատենեն ըսկըսյալ մինչև քրիստոնեյության տոմարին առաջին դարերը, մինչ յիկեղեցական նվիրապետության յերկրաբաժնման ծագումը» (Հնդ. Ամս. 70. Հյուրըշաման, Հին Տ. տեղանուունսկը, 305...: Շտրեք, Հայաստան, Քիւրդ... Տիգմ. 73, 75, 77: Belk. Beitr. I. II.)

Մասպերո (ն. տ. 787) և ուրիշներ հաստատում են, թէ Ալշ անվան ված եր «մետաղների յերկիր»։ Եեթե մենք հիշենք, զոր Արգանի հանքաշատ շրջանը ընկնում էր Ալշ—Աղձնիքի մեջ, այն ժամանակ արդեն իր բավարար բացատրությունն ստացած պիտի լինի։ Բայց մենք ունենք հենց Ալշ յի թագավորի մի նամակը պղնձի արտադրության համար։ Նա գրում է. «Այժմ իմ տեր—յեղայր, իբր նվեր ուզարկում իմ 500 տաղանդ պղինձ, թիկիտ այս շատ քիչ ե, բայց թող քու սիրութ չըրզովվի, վորովնետի ներ գալի (ժանտախտի աստվածը) ձեռքը իմ յերկրում սպանեց բոլոր աշխատավորները և այս պատճառով ել պղնձ չի կարող հանվել»—Հետագա զարերում Ասորեստանի աշխարհականերն ել իրենց առած ավարների ցուցակ ներով հաստատում են այս շրջանի մետաղներով հարուստ լինելը. այսպի

Ասուլնազիրքալ (թ. դրմ.) իր տալեկը բության մեջ տալիս է Բիս. - Զամանուու (Դիարքեքիրի շրջան) Ամմիլալա թագավորի պալատից առած ավարը. - «2 տղ. վասկի, 2 տղ. արծաթ, 290 տղ. կապար, 100 տղ. պղինձ 300 տղ. յերկաթ, 100 պղնձե վազ, 3000 պղնձե ափսե»: (Սանդալձ. Histoire Arm. I. 285: - Սեպ. Արձնգ. 122):

Այժմ ավելի հասկանալի յե դառնում Մասպերոյի հետեւյալ հատվածը, — «Աղջ անվանված եր «մետադների յերկիրչ» Աղջելի թագավորն իրեն եր զերապահել անազապինձի (բրոնզի) մենավաճառը» Արզյոք իր մոտն եցին ձուլում, թե պատրաստի ստանում հեռու տեղերից: Նա հայտարարում է և իրեն վերապահում բրոնզի սակագինը, զորը Փարաոնը հանձնարարել եր նրան: Այժմ հասկանալի յե այն զգուշությունը, զոր վեհապետն ուներ, զոր իր արհեստավորներին պատկանող զոչ մի աշխատավոր չկարողանա իր պետության սահմաններից զուրս գալ և ուրիշ յերկը լուրջում հաստատել առանց:

Մենք կարծում ենք, թե մեր բոլոր բացատրություններն իրավունք են տալիս մեզ ասելու, վոր պղինձը մշակվում եր և անագապղինձ պատրաստվում նույնիսկ Ալշե յերկրում և սրանով միայն հասկանալի յև դառնում թե մենաշնորհի իրավունքը և թե արհեստագործերի գաղթի արգելքը:

6. Կիզվատնա—Այս յերկըի համար արձանագրական հիշատակություններն արդեն ծանոթ են Խարբու հյուսիսային սահմանը ճշտելու համար մեջ բերված կտորներից. ուստի նորից կրկնելու ավելորդ ենք համարում. միայն այսքանն ասենք, վոր Խատտու թագավոր Մուվատալու և Կիզվատնայի արքա Սունաշուրայի միջև կնքված դաշնագիրն ամբողջությամբ ուղղված է Խարբու դեմ, վորին յենթակա յի յեղել նախապես Կիզվատնան և այս դաշնագրով խվառում նրանից ու յենթարկվում Խատտուն, ուստի մեզ մնում է ճշտել բռն իսկ Կիզվատնայի աշխարհագրական զիրքը. Այս մասին դաշնագիրը հետեւյալ հենակետերն ե տալիս.—«Ծովից (ըստ Վարդին և Սեծով) սկսած Լամբա պատկանում է Արեգին. Բուռուրա քաղաքը Սունաշուրային (հիշվում են սահմանի վրա գտնված այն բոլոր քաղաքները, վորոնք յերկու պետություններից մեկն ու մեկին պիտի պատկանին. Շամրի գեար (հավանութեն Խրիս-Գայլ գեարը) իր սահմանն է. Մեծ արքան պետք է տիրե Սունափա յերկը կողմը՝ չանցնելով Շամրի գեարը. Սունաշուրան Խատտու յերկը կողմից պետք չե անցնի Շամրի գեարը. Զիւրունա քաղաքից սկսած Շամրի գեարը կազմում է սահմանը. Ակսած (ընդհատված). Շամրի կազմում է Սունաշուրայի բռն սահմանը. Սունաշուրան Խատտու յերկը կողմից պետք չե գետն անցնի և մեծ արքան պետք չե Շամրի գետն անցնի Ատանիա յերկը կողմից» Այս սահմանագիծը, վոր սկսում է Սև ծովից և Շամրի—Խրիս գեարի հոսանքով բարձրանում և վեր՝ գեպի արևելք, լավ կերպով գծում է Կիզվատնայի հարավ-արևմտյան սահմանը. իսկ նրա հարավ-արևելքան ու արևելյան կողմը պետք է գրավիր Խարբի—Վարդին և առում ե. —«Կիզվատնա Խատտու արևելյան գրացին ե» Սև ծովու յեղերքի վրա և մոտավորապես նույնանում է վերջը Պոնտոս կոչված յերկըին. Խարբին զետեղված եր Հայաստանում, ուր եմ Կիզվատնա յ/ հար պատկան ին դը արագին եր:

Կիզգատնայի դիրքի մասին ավելի մանրամասնությունների մեջ ե
մանում Ալր. Գեղեց. «Միաձայնություն և կայացել այս մասին, թե
Կիզգատնան վնասուելու յի Սև-ծովու ափին վեճ կարող և ծագել միայն նը-
րա ընդարձակության մասին: Սրա համար Կիզգատնայի դաշնագիրը պա-
րունակում և կարեռ ավյալներ: Քանի վոր այս յերկիրը Խատուուց անցել
և Խարբուն, պետք ե, վոր յերկու պետություններին ել սահմանակից լինի:
Եաւ պետությունը զրացի յեր Միտանի պետությանը, ուստի պետք և
Խարբի պետությունը զրացի յեր Միտանի պետությանը, ուստի պետք և
զետեղվի վերին Յեփրատի ըրջանում: Կիզգատնան կարող և ուրեմն իր արե-
գելյան սահմանով կամ թե հարավային սահմանի արևելյան մասովը միայն
բաղիւի Խարբուն: Իր հարավային սահմանի մյուս մասովը շոշափում եր
Խատու ըրջանը,... Նա սկսվում է Սև-ծովի ափից և հիշում և սահմանի վը-
րա գտնված շատ քաղաքներ: Տեսո բավական յերկար տարածության վրա
ամ բի գետն և սահմանը:... Կիզգատնայի տեղի աշխարհագրական ճշշ-
տումի համար Շամբի գետի ճշտորոշումը հական ե: Պոնտական յեզրերկի
ջրաբաշխական կազմին նայելով՝ իրիսը կամ լուկոսը (—Գայլ գետ) յերկու
գետերն ել իրենց ընթացքի մեծագույն մասով ունեն արեկիցից արևմուտք
գետերն իրենց ընթացքի մեծագույն մասով ունեն արեկիցից արևմուտք
սկզբություն: Առավելությունն ընկնում է իրիսի կողմը:... Վորովհետեւ կ ու-
ման ին գտնվում է Կիզգատնի մեջ: Ալբանովար այս Պոնտոսի կոմանան
(Comana Pontica) ե՝ իրիսի հյուսիսային (աջ) ափին զետեղված: Ցուցակի
սկզբում հիշված տեղանունները պետք ե մի շոթա կազմած լինեն, վորոնք
Ամասիայի ըրջանը կապելին ծովափի վրայի վերջնակետը գժրախոտ-
արար անորոշ ե: Նույնիսկ հայտնի չե, թե Հալլիս գետի բերանից արևելք,
թե արևելաւագ եր գտնվում:... Կիզգատնա նախարառն և Կատալատուկա,
Կապաղովկիային, դեռ Սարարոնի ժամանակն ել Կապաղովկիան համառում եր
Կապաղովկիային (Kleinas, 4—5):

Տեղագրական մեր հիմնավորումը վերջացնելով՝ կարտոր սպառաւ անել և հետեւյալ դիտողությունը, —Միջ բերված արձանագրական հիշատականների ցույց տված պատերազմական և այլ գործողությունների շրջանը և հիշված տեղանունները գրավում են միայն Հայաստանի հարավ-արևմտյան նահանգները, այն ե՞ւ Բարձր-Հայք, Չորրորդ Հայք, Ծոփաց աշխարհ, Աղձնիք և Հայոց Միջագետք, մինչեւ կենտրոնական և արևելյան Հայաստանի համար վոչ մի տեղի և վոչ վնեն գործողության հիշատակություն չկա: Մենք կարծում ենք, թե որանից պետք չեն հետեւյանել, վոր Խարբի-Միտանին իր յերկիր ու պետություն միայն հիշված շրջաններում գոյություն ուներ և չեր տարածվում նաև միուս մասերի վրա: Այս պակասը մենք վերագրում ենք մեր աղյուսակների միակողմանի լինելուն: Ամառնային նամակները տեղեւնք մեր աղյուսակների միակողմանի լինելուն: Ամառնային նամակները տեղեւնք մեր աղյուսակների միակողմանի լինելուն: Ամառնային նամակները տեղեւնք մեր աղյուսակների միակողմանի լինելուն:

* Մենք կարծում ենք, թե «Հալիս զետի բերանից զեզի արևմուտքի» մասին խոսք լինել չի կարող. հակառակ զեպքում տնպատճառ պիտի հշվեր և այս գետը, վոր նույն միջոցին կոչվում եր Մարտաշնտիա: Այս տեղ խոսք կարող է լինել իրիսի դետարերանի արևելքի կամ արևմուտքի մասին:

թյուններ, վորովհետև իբր սահմանակից պետություններ հաճախ պատկաղմներ են ունեցել և իրարու յերկիր արշավել ու սահմանամերձ տեղեր անունները հիշատակել, մինչդեռ այս շրջաններից հետո գտնված տեղերը բնականաբար պետք չկար անվանելու: Սրան բոլորովին նմանորինակն ու նեյինք Ուրարտուի պատմության մեջ—Մի բոսի յերեսակայենք, թէ Ուրարտունների մասին մեր միակ աղբյուրը լիներ ասորեստանցինների տված տեղեկությունները: Ի՞նչ պիտի իմանայինք նրանցից—Ուրարտուի մի քանի թագվորների անուններ, իսկ տեղաբական անուն միայն արևմայան Տիգրիսի և Արածանու ավազանների, վանա և Ուրմիու լճերի շրջանների մասին շատ շատաք տեղեկություններ, քաղաքականություն՝ ասորեստանցինների կողմից հնար ու սրի մատնված մի յերկիր: Վոչ մի տեղեկություն Արաքսի ավազանի մասին, վորովհետև Ասորեստանցի աշխարհականները չեն մտել Արաքսի հովիտը: Բայց ահա գալիս են Ուրարտյան արծանսպրությունները և ընդարձակում մեր տեսածիրը: Ռտագեղիզից, Ուրմիու լճի հարավից մինչև Ասորիք ու Խատոտու, Մալաթիայից մինչև Հասան-Գալե, Զլդր լիճ և Սևանի հոււսիսն ու արևելքը: Քաղաքականությունն տեսնում ենք այս շրջագծում մի հզոր, կազմակերպված պետություն՝ նույն ժամանակի մշակույթի բարձր աստիճանի վրա կանգնած: Յերկուքի տարբերությունն ահազին և ձիշու նույն կերպով պետք և գտահնար և Խարրի Միտանու պետությունը: Բայցի այս մենք մի վորոշ հիմք ել ունինք այսպես խորհելու: Ամառնայի նամակներում կա յերկու նամակ, զոր Փարաոն Ամենոսիփի Գ. (1414—1379) գրել և Արգավա կամ Արծափի Տարիունգարարա թագավորին՝ նրա զուասրը կոսության ինսդրելով: Այս նամակների լեզվի խնդիրը զեռ վերջնապես չե լուծված, բայց հաստատե, վոր Արծափի լեզվով և, Այս անուն կրող թագավորության տեղն ել զեռ ճշտված չե: Բողադ-Քեոյի հիշատակարաններում ել հիշում և նույն Արգավին, վորի զեմ Խատոտու թագավոր Մուրսիլիս Բ. յերկարատե ու բուն կը որիներ և մղել: Մուլատալի Խատոտ արքան կիզվատնայի թագավոր Մունաշուրայի հետ կնքած դաշնագրում պայման և դուռմ: «Յեթե յես Արեգս պատերազմի համար առաջ խաղամ մի ուրիշ յերկրի վրա՝ լինի այս Խարքի և Երկիրը կամ Արգավի յերկիրը, այն ատեն Սունաշուրան պետք և տա 100 սպառին ձի և 1000 հետեակ մարտիկ՝ Արեգի հետ միասին բանակատեղն յերթալու»... Անունների այս զուգազրությունը մենք պատահական չենք համարում, այլ նույն կողմում և սահմանակից լինելուն: Հիշենք, վոր Կիզվատնայի դաշնագիրն ամրողջովին ուղղված եր Արարու զեմ: Արգավայի տեղը զեռ ճշտված ըլինելով տարբեր տեղեր են մատնանշված, վորմանք զեսպի Կիլիկիայի սահմանները, ինչպես յերբեմն Ալշե տանում ելին Կիպրոս: Սարգոն իր տարբեգրության մեջ հիշում է Արգավի լեռնաստանը և հարակից անուններից՝ ինչպես Մաննա և Դափ (Դափանի) զատելով պետք և զետեղել Կողովիտի և Արտազի շրջաններում: Այստեղ այս ինսդրով զբաղելը հարմար չինելով՝ բավականանանք այս անցողակի ծանոթությամբ՝ մահրաման քննությունը վերապահելով ուրիշ առթիվ:

Արդ՝ ակատիք ունենալով փերը հիշած պարագանելով ուրիշ առթիվ:

ԽԱՐԲԻ ՅԵՎ ՄԻՏԱՎԻ ԺՈՂՈՎՐԴՅԱՆԵՐԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախորդ հատվածում քննելով Խարբի, Միտանի և Աղօք յերկրների աշխարհագրական դիրքը և այս ժողովուրդների բնակվայրը՝ հաստատեցինք՝ թե նրանք բնակում ենին հայկական լարձավանդակի վրա, ուստի նրանք յեղել են Հայաստանի նախկին բնակիչները ուրարտուներից զիս շատ զարիք առաջ: Նրանց պատմությունը Հայաստանի նախնագույն պատմությունն է:

Այժմ տեսնեաք, թէ սրանք ինչ ժաղովուրդներ են յեղել և զորքաս ճրակարող ե ինել նրանց ներկայությունը հայկական բարձրավագնդակի վրա:

Այս լայնածավալ տերությունը ժամանակակից Փարանների հետ քաղաքական, վաճառականական և ընտանեկան հարաբերության մեջ եր երրորդ համար հավասարի հետ։ Հայտնի յէ, թէ պետությունները շատ կարծ ժամանակում չե, վոր ճնում, զարգանում ու հասնում իրենց հզորության բարձրակետին, ուստի պետք ե ընդունել, թէ Միտանու պետությունը, վոր դեռ ԺԶ, զարուն տիրում եր և Նինվեյին, արդեն շատ զարեր առաջ անցել էր իր աստիճանական զարգացման շրջանը և այս միջոցին պետական բոլոր հատկություններով մի կազմակերպված տերություն եր։ Յեզ խալապիս եր Զօհնու** նրանց սկզբնավորությունը դնում ե գոնե Բարելոնյան նշանավոր Համբարու թափափորության ժամանակը, վորն ըստ Վ. ի ն ք լ ե ր ի 2268—չ213-ին եր.*** Յեթե նկատի ունենանք և այն հանգամանքը, վոր Միտանու

* «Անձուկ մտոր արիական պատմությունը վաչ թի արիական ազգերու մամար, այլ արիական պետության մը զոյսությամբ սկիզբ կառնու։ Հիտաղարգացման մասին հետևությունները պարզ են։ Մարք զարգացման վու սկիզբը, այլ մէջտեղին են։ Յեզ ալ ու ուրի ակառն պետու թյուն ու իշխանություն է աւագանական» (Հնդ. Ամսուր. 1913. 209):

*** «Թվում է, թի նրանք այստեղ հաստատվել են ավելի զարդ՝ քան Հայոց ժամանակում թուամբս գ։ ճանաչում Միտանուն»։ (52)

պետությունը կործանեց Սալմանստար Ա. շրջ. 1500-ին կամ բառ վ. ե ք հ ր ի 1200-ին. այն ժամանակ Միտանու պետությունը գոյություն ունեցած պիտի լինի շուրջ մի հազարամյակ։ Եյժմ այս բազմադարյան ժաղովրդի հոսքությունն ե, վոր կամենում ենք դուրս հանել իր բազմադարյան խորին խովարից և անհայտության ծոցից։

Մինչև այժմ հայտնի՝ պղբյուրներով զետ հնարքավոր չե յեղել ձշել Միտանի պետության հնությունը կամ ոկի գը թեպետ կան միքանի պատմական դեպքեր, վորոնք՝ զեթ մի մերձավոր զաղափար պիտի կարողանան տալ նրա հնության մասին։ Արդեն տեսանքը, թէ զի՞նք քւերն

* Հենց այս պատճառով ել Ա. Դ ե ր ս ո ւ ն ե ր ա ս ո ւ մ ե . — «Այժմ հաստատ ե , փոք Բողադ-Քյոյի արձանագրությունները «Հաթիրեն», այսինքն «Հիթիտերեն» անվան տակ ուրիշ լեզու ելին հասկանում, քան ինչ փոք մինչև այժմ հասկացվում եր: Հիթիտերեն անունն ուրիշն սիսալ զործածվել ե , պիտք ե չակերտներում զործածվի ապագային և այնպես ել մտածվի, մինչև փոք Բողադ-Քյոյի գլխավոր լեզվի, զորով արձանագրությունների ավելի քան $\frac{9}{10}$ -ը գրված են, անունը հաստատվի՝ ինչքոր մինչև այժմ չե աջողվելու... Այս արտօնահայտությունը՝ ուս-ս-ի-լի (nasiili—նաշիլի), փոք մինհամ նրամ այսինքն՝ լեզվի համար գտնվում կիրարկված, հավանաբար նշանակում է՝ «մեր լեզվով», ինչպես յենթալգրում է Հրոդոնի, սրանից պետք ե հետեւը, փոք Բողադ-Քյոյի տիրող իսավոր—սրանք անշուշտ ե տերն ելին Բողադ-Քյոյի լեզվին՝ իրենք իտառի չելին անվանում» (ն. ա. 18):

Արքայի յեթի հաթյան յերկիրն ն. ք. Ք. յերեք հազարյա-
կին արգեն հաստատուն գաղափար եր ըաթելացիներ
համար ե յեթե Միտանիները հաթյանների հնագույց
ե ամենից ավելի ապահով ապացուցվածնեն. ուրեմն
Միտանիների հնությունը հասնում է առնվազն սինչ
3 0 0 0 թվականը և այս շրջանում «Հիթիտ» առելով պի-
տի հասկանանք Միտանի:

* Վ. ի ն ք լ ե ր՝ Գուտիք (Gutium) հավասար ե զնում Արմենիային,
իսկ հանգուցյալ Գ. Խալաթյանց իր՝ «Ուրվագիծ Հայոց Պատմության» գըր-
քում ասում է. — Ասորեստանի «Հյուսիս-արևելք գեպի յերկու մեծ լճերի
(Վանս և Ուրմիո) միջև ընկած ե Գուտիքում կամ Կուտու ժողովրդի յերկի-
րը. այս համապատասխանում ե այն յերկրի հարավային նահանգներին, վո-
րը վերջը հայտնի յե Արմենիա անունով: Այսպիսավ մենք տեսնում ենք ամե-
նահին հիշտակությունը Հայաստանում բնակվող ժողովրդի մասին: Կուտու
իսկակեա այն թագավորի անունն է, զոր ազլում եր 3000 տարի ն. ք. Ք.
և առաջին (Օպեր Արմ. истор. 37—38):

Գուտիների մասին հնագույն արձանագրություններից հայտնի յեւ մինչև այժմ հետեւյալը.—Գուտիները կուլուքինների հետ բնակում եին Զագրուցիոններում՝ առաջիններն ավելի հյուսիս Դիակալա գետի վերին հոսանքի շրջանում։ Նրանք հայտնի յեն իբր հուղկահար մի ժողովուրդ և արձանագրությունը նրանց անվանում է «լեռների վիշապ, վոր ամուսնուց հափշտակում» և նրա կինը, ծնողներից՝ նրանց զավակները և Սումերի թագավորությունը քաշ տվակ լեռը»։

Նըանք Դիալո զետի ընթացքով իջան Սեսար, ավելեցին ու կործադ

կա և մի հին հիշատակաբան, վորը մեծ կարևորություն ունի այս խնդրի համար։ Անգլիացի պատմաբան Sykes իր՝ «Պարսկաստանի պատմության» մեջ (հա. 1 49) հաղորդում է իտանի մի իշխանի քանդակի մասին հին Ելամի սահմաններում։ — «Շուտուերից գետի հարավ-արևելք. շուրջ 60 մղոն հեռու կա Մալ-Ամիր սարահարթը, վորն ունի ուշագրավ խորաքանդակներ։ ... Ժայռի մեջ քանդակված պատկերների մեծագույն մասը արձանագրություն չունի. նրանցից մեկը սակայն բարերախտաբար մի բացառության և կազմում. մենք իմանում ենք; թե նա քանդակված և ի պատճի խանի մի իշխանի, վորի պատկերը տիրում և ամրող տեսլաբանին, մի հետեղ ըրմի և զոհի խոյ անհամաշափ կերպով փոքր Սրանցից վեր յերեք յերածիշտների անհան պատկերներ հանդիսավոր յերթի մեջ»։ Ականատեսի այս նկարագրությունից հետեւմ և, թե Խանի կամ Խանի-Ռաբատ մի իշխանի պատճի համար քանդակված պատկերը ներկայացնում և, կարծում ենք, մի հզոր և բարեկամ տերության իշխանի կամ ներկայացուցչի հանդիսավոր ընդունելությունը՝ բնորոշված դոհով և յերածշառությամբ։

«Մենք կարող ենք հաստատել ասում ե Ռթով Վերեր, թե Հեթի-
այան ժողովրդի ալիքները նետվել ելին Տիգրիսի ձախ ափին գեղպէ ելամ։
Այստեղ գանում ենք առանձին կայաններ այսպիսի մասցորդներով, զորոնք
կարող են բացատրվել՝ միայն այսպիսի մի շարժումով։ Այսպես՝ Քերքուկի
կոնքները ցույց են տալիս հեթիայան ակնբախ գրոշմ։ Հիմքեր ունենք բն-
դունելու, թե Լուլուրիները, զորաց թագավոր Անուրանինի շուրջ 2700-ին
Զագրոշ լեռներում ժայռի վրա հաղթական մի հուշարձան քանդակել տվալ,
նախնի հեթիայան ցեղից ելեղել և թե նրանցից զու հեռու գտնված Շեյխ-
Խանի ժայռաբանդակը պահել և մարուք հեթիայան վոճր. (Ա. առ. 8):

Սայկուի առաջներին միացնելով և այս տեղեկությունները՝ պետք է ընդունենք, թե Միտանիները տարածված են և Տիգրիսի ձախ կողմը, գորով և առհմանակից ու զբացի յեն Ելտմիներին։ Այսպիսով բացատրվում են անհանդ-Միտանի մի իշխանի պատկերի զոյությունը հետագոր Մալ-Ամերի ժայռերի վրա։

Նեցին յերկիրը և այնտեղ հաստատեցին իրենց հարստությունը։ Նրանց արդապետության շրջանը նկարագրվում է շատ մուայլ գոյներով։ —Սումերի տոտվածները գերի վարդեցին, ժողովուրզը ճեծում եր կռոի և հարկերի ձանրախյան տակ։ Հրանցքներն ու խրամները կործանվեցին։ Տիգրիսն այլևս նավարկելի չեր, զաշտերը չելին վռողգվամ, հունձքը պակասեց, մինչև վոր Նինիբը ասովածը վիրատին զթաց լերկուին։

Յարդ սրանց չորս թագավորների անունները միայն հայտնի յեն. հայոցունին և Խասիքար, իսկ վերջինը՝ Տիրիքան. Սրանց ծանրության կենարանը միշտ մնաց լինսասանում. Այս ժողովրդի ցեղակցության խնդիրը զեւ չեւ լուծվել. վոճանք կարծում են, թե սրանք ել պատկանում են Հիմիտան կոչված մեծ ցեղին. Գուտենիքի ծակատազրի մտան ել վաշինչ հայտնի չեւ վ. ի՞նք բէ ը և Ս կ յ ս կարծում են, թե Գուտի անունը վերապահված է Զուգի (Զերել) լիրան անվան մեջ:

Այս համառու Աւրվագծից յերկում է, թե Կրտսեր չելին կարող Արմենիայի տմբեահին ընակիչները լինեն ինչպես հայտարարում է Գ. Խալաթյանց. (Տեսնել՝ եղ, Մեծեր, Պատմ., 546-ց՛, Տուրակի, լ. 94.)

Միտանի ժողովրդի պետության հնության համար ուրիշ պատմական կարևոր վկայություններ ել ունենք: Սալմանասար Ա. (շր. 1320) նորոգելով Ասշուրի տաճարը՝ արձանագրում է, թե այս տաճարի տուածին էի մնացի բնակչությունը և Բայրա կամ Աշիրա—Առուշպիա, Ուշպա: Այս տաճարը վերանորոգել է Erischum—Երիշում: Ասշուրի քուրմը և 159 տարի հետո վերանորոգված է զարձյալ Ասշուրի քուրմ՝ Շամշի-Աղազի միջոցով: Հրդեհը վաշնչացրել է նույն Սալմանասարի թագավորության սկզբին 580 տարի վերջը, ինչպիս հաղորդում է ինքը: Ուրիշ փաստերից գիտենք, զոր Սալմանասար Ա. ապրում էր շրջ. 1320-ին, ուստի Շամշի-Աղազի պիտի զնենք շրջ. 1900-ին, իսկ Երիշումը՝ շրջ. 2060-ին: Ուշպիան՝ ել ավելի վաղ: (Զ ո հ ս, 33, 35):

Այս պատմությունը, համարյա, նույնությամբ կրկնում ե Աստվածատուն և Աւշագիան նույնապես զնում ե սկիզբ: Այս Աւշպիա(=Իսպուխիս) համարվում է Եղամական կամ Մի տանի ի: Մենք հարստիրություն չունենք այս թագավորին գոնե մոտավոր մի թիվ նշանակելու: Յերկրորդ անունը, վորը նույնպես ասորական չե և նախնի իշխողներից մեկի անունն ե՝ Կիկա—կիկիա: Զանս ասում ե: «Աշուր-Ռիմ-Նիշուշի մի արձանագրության մեջ կիկիան Ասորեստանյան արքաների անվանացուցակում դրված ե սկիզբը, վորը շինել և Ասշուր քաղաքի պարիսպը: Բնականաբար գժվար ե ասել, թե քաղաքն ակսավ Ասշուրի տաճարով, թե նախ նրա պարիսպները շինեցին: Ասունը, թվում ե, Սևմիտական չե և կարող ե լինել Ելամական կամ Մի տանի ի:

Բ ե ց ո լ զ նույնապես հիշում ե այս գեպքը. «Համուրաբու շրջանում առաջին անգամ լինելով սեպագրերը տալիս են Ասշուր քաղաքի շրջանի իշխողների անունները. այս քաղաքը հյուսիսային Բարեկոնի համանուն աստծու (Ասշուր) պաշտամունքի կենարոն եր, վորի մեհյանը հիմնել և Ռւշա անունով մի իշխան և նրա պատերը կառուցած պետք ե լինի մի ուրիշ իշխան կ ի կ ի ա անունով: Այս անուններից հատեցնելով անհավանական չե, վոր ք պարի շրջանի առաջին բնակչութեան յեղած լինին չեթիւ ական ժողովուն գործութեարդից այսպէս կոչված՝ Միտանիները», (Ա. ա. 13)

«Ասորեստանի հնագույն կառավարողների անունները, ասում են Զոնս, են Ռշպա, Կիլիա և Ազասիա, վորոնց անունները վոչ սեմական են և վոչ առևմբայան։ Սարգսն Բ. Իշտաբին տալիս և նրա հնագույն անունը Շառւշկա։ Յեթե այս լինի անվան ուղիղ բնթերցումը, այն առեն այս է իշխան և մեծ Միտանու թագավոր Տուշար առաջի ինքերը՝ Յեկիպար ապագայուց, թե նույն միջոցին Նինվեն հպատակ եր Միտանուն և Իշտաբ կարող եր այս անունն առանալը յերբ Տուշրատյան նրան նույնացներ Միտանու ամփրոպի առաված։ Տեղուափի բնկերակից Շառւշկաշնու Նինվեում նրա պաշտամունքի հաստատվելլ կարող և հետեւնք լինել մի մի այս Միտանու տարած հաղթությանը։ Կալանի մեջ (Ասորեստանի մայրաքաղաքներից մեկը) պաշտվուա եր Եա-շարրո-Ցեաշարրու անունով Միտանու մի ուրիշ աստվածը, վորո կարող և նույնացվել Կիլիլյան Յազարմաշ Յազգարմաշ անվան հետ Սոկայն Ռշպիա և Կիլիա անուններն ամեն պարագայի կարող են համաձայնի այն յենթագրությանը հետ միայն, թե նախնագույն ժամանակում Միտանուն համար մի մի ժողովուրդ կար նույն տեղը

Վայդներ նույնապես ընդունում են, թե յերեք հազարյակի առաջին կիսուն՝ հավանաբար սեմիտական Բարեկոնի կիշ քաղաքի մշակույթի շրջանից գաղթականների յերկու խումբ մեկնել են գեղի հյուսիս, մի խումբ հաստատվել և միջին Տիգրիսի վրա Միտանի ազգար ակություն է թյան միջին իսկ մյուսն առաջացել միչև փարք Ասիայի խորը և այնական գանեց քաղաքը» (Ա. տ. 96):

Այս ըոլոր տեղեկություններն ու բացատրություններն այժմ մեղի, կարծում ենք, իրավունք են տալիս յեղակացնելու, թէ Ասորեստանի նախկին ընտակիչները՝ Սևմետներից առաջ յեղել են Միտանիները. Նրանք են հիմնել Ասշուրի տաճարը և կառուցել քաղաքի պարիսպները և հիմք գրել Ասորեստանի թագավորությանը, վորը վերջն անցնում է Սևմիտների ձեռքը: Այս շրջանի Հիթիաների Միտանիների ճակատազրի մասին հետեւյան և առում Վ. Ե. Բ. Ի. Բ. — «Ասշուրի ամրող մտավոր կյանքը և նրանց ամրող մշակույթն ամենազորագոր չափով կախումն և ունեցել բարելրնյան ազգեցությունից և, ուր անկախ գծեր են յերեան զալիս, այն տեղ ել նրանք միշտ վկաներ չեն ներքին՝ ասորեստանյան ինքնուրույն զարգացմանը, այլ նամակ յերեան և զալիս, իրը հին ժառանգություն այն ժողովուն մեջ և ուղարկ ի մեծ քնառնիքին, վորոնց ից սերում են տառը և ստանցին եր ըստ այն հիթիան եր ից: Յեթե բարելրացիները սեմիտացած Սումերներ են, տառը եստանցին եր ն ել ը արելուց ած հիթիան եր են»: «Արդեն ասվեց, շարունակում ե Վ. Ե. Բ. Ի. Բ. թէ Ասշուրները բարելրացած հիթիաներ են: — Դարձյալ ասորիներն իրենց շինվածներով ցույց են տալիս ձգտումն զեպի քանզակազարդը. Նրանք վարկում են կամ զիտակցարար նմանազործելով հիթիայան նախատիպը կամ ժառանգութամազրությանը տակ. քանի վոր նրանք ապաք են մեծ հիթիտ ցեղի շառավագիննեն» (Ա. Թ. 14):

նադի հետազոտությամբ հստատվում է, թե հեպայն ուրախ արքա նաև նկառ Արքա անունի անուններ են:» (Ա. առ. 14):

Մեռու պատմաբան Տուրակ այսպես և ամփոփում Միտանիների
այս շրջանի պատմությունը: «Կասխոյան շրջանի հիշատակաբաններում հաշ-
ձախ պատահում են անսեններ ակնահայտ կերպով միտանցան կազմությամբ,
Յեթե Խանի գանգում ել Խանի-Գալքատի և Միտանու մեջ, այն ժամանեակ
հին մշակույթի շրջանում մեզի ներկայանում ե մի նոր թեկնածու: Մի ա-
նիւ և ետ ժաղավրդի այս առաջամարտիկ արշավողը՝ մեր նկարագրած ժա-
մանակում իշխում եր բարեկանյան մշակույթի ամենայասիսյին շրջանին՝
Խառան, Միջազգեաք և ապա նինվե: Վերջինը մեզի հայանի յի պատահաբար
միայն, կարելի յի յենթագրել, թե նվաճումը շարունակվում էր հետու գեպի
հարազ և Բարեկանից սրանք մտան Սիրիա: Միտանցան անունները գտնվում
են Դիբինմից (Նիպալուրի) մոտ յելած հիշատակաբաններում: միջին Տիգրի-
սի վրա գտնված Սամարրա քաղաքում մտավոր ժամանակներս գտնված ե-
րբունիք մի տախտակ Ռւբիլշայի և Նամարայի (բատ Մեյլիրի՝ Նավարա) Ա-
րիսին թագավորի՝ Ներքալի տաճարի կառուցման մի արձանագրությամբ:
Արիսին ոնունը համարվում է Միտանյան և հետեւ ը-
նում են Միտանյան ցեղերի տարած վելը Տիգրիսի ել այն կողմ ու ի ս-
ել այն կողմ զեռ յեռ հազար ակի կիսուն: Միտանին դար-
ձավ միծ պետություն՝ հավասար իրավունքով հարարելություն ունենա-
լով Յեղիպտոսի հետ:

Այս ժամանակին և վերտիերգում սկիզբը չորրորդ մնձ պիտությանը Ասորեստանին, վոր վերջն անցնում է Միտանու տեղը: Սա իր անունն ըստացել է Ասուր (խականիս, Աշուր) քաղաքի անունից, վորն յեռհաղարյակի յերկրորդ կեսին արգեն մայրաքաղաքն եր պատճեն և ս-ների (քաղաքապետական իշտան եր), վորոնցից Ուշպիտ առաջին անդամ տաճար շինեց, իսկ Կրկին կառուցեց քաղաքի պարիսպները: Ուն զնագ այս անունների հիման վրա հետեղնում ե այս հիմա պիրների Միտան յան ծագութեանը:

զարսլիք յու համացար բարեւը ըստ պատմութեան մի արքան անցողակի կերպով միայն հիշեցինք, թէ Բարեւնան մի արձանագրության միջ ասված է. Սամուզիդանայի ժամանակ «Խառտու յերկրի մարդիկ արշավեցին Ալկատ յերկրի վրա»: Այս կարճ տառեթյունից շատ բան չի կարելի հասկնալ, զարովեան վոշինց չե ասված հարձակման արդյունքի մասին: Պատմաբանները որո հետ են կապում Համուրաբյան հարատառին անկառմք և կասխա կամ կայան հարստության հասանավելիք Բարեւնում 1760-ին: Նրանց թաղավորներից մեկը՝ Ազում Բ. (ըջ. 1650-ին)

մի շատ կարենը արձանագրության մեջ ասում է, թե ինքը մի դեռևս անություն եռ զարկել Խանի իշերկիրը Մարդուկի արձանը յետք բերելու ճամար, վորը տարել եցին Խանի իշմաղիկ...* Գևորգ հնկատել, ասում է, Cowley, վոր նա մի գեսպանություն եռ ուղարկում, մի բարեկամական պատվիրակություն։ Նա չի փորձում ուժով յետ խլիլ արձանը, վորը մի շատ սովորական վարվելակերպ եր նույն ժամանակի համար։ Խանի մարդկի ուրեմն հզոր եցին և խոհեմություն եր նրանց հետ լավ հարաբերության մեջ զաւվիլ։ Մեզի արդեն հայտնի յե, վոր Խանի=Խանա=Խանի-Ռարատ նույն և Միտանու հետ Յեթե այս այսպես ե, այն ժամանակ Հիթիտները, Միտանիները և Կասիտներն այստեղ սերտ հարաբերության մեջ են գտնվում։

Յերբ Մարդուկի արձանը գերել եյին Խանախ=Միտանու մարդիկ հպահվում եր Խանիում, ինքնին հարց է ծագում, թե Միտանիներն յերբ են արշավիկ Բարելոնի վրա և գերել Մարդուկի ու Զարբանիախ արձանները: Արցյոք կարելի չե այս նույնացնել արձանազրական այն ցուցումն, զորը տեսանք վերը Խատառների հարձակման համար ասված: Մենք վոչ միայն հսարավոր ենք համարում այս, այլ և հաստատում ենք՝ նկատի ունենալով մինչև այժմ ասվածները և մի անգամ ել հիշելով Cowley-ի խոսքը, թե Աստրիները Հիթիս անունով տարրեր ժամանակներում տարրեր ժողովուրդներ ու պետություններ հասկանում եյին և յեզրակացնել, թե Բարելոնի վրա արշակությունը պահպան է առաջարկությունը և առաջարկությունը պահպան է պահպանը: Մարդուկի արձանի Խանախում գտնվիլը միայն բավական է հաստատելու, թե արձան գերողները ենց իրենք արձանագրին այսպիսի մի թանկագին ավարին տիրանալու համար՝ այլական անբացարելի պիտի մեար արձանի Խանայում գտնվելը:

Արդի Միասնական Հայության և Կառավարության գործադրության վեհականության մասին օրենքը՝

* Եղ. Մելքը (658) Մարդուկի արձանի վերադարձը տարբեր պայման-ներում և ներկայացնում. «Գանդալ իրեն անվանում և թագավոր աշխարհի չօրս ծագերի և Ազում Բ. հույսական խոսում և իշխանության՝ սրա վրա առ բաժնեւու մասին, ուստի կոսյան թագավորները հավակնում են ասել թե իրենց իշխանությունը Սկսատրի սահմաններից գուրս տարածվում եր շատ տվելի հեռուները. Սակայն այս զժվարավ համապատասխանում է իրողություններին.... Հետո՝ կարելի յի, Ազում Բ.-ի ժամանակ կոսյան հզորության մի թուիչք առաջ յեկած լինի. նաև պարծենում ե, թե Մարդուկի և Զարբանի-դի արձանները Խանայից, ուր տարիել եյին, հայտնի յի, Խիտիսները, վերադրել ե... վոչ պատերազմով, այլ պարզ պատես ի բրդ զ ե բի շի ան տեր. Ուստի ի բրին հ պատակ ե յին Յ ե փ բ տ տ յ ա ն շ ը թ ա ն ը ր և Մ ի ջ ա գ ե տ ք ի տ տ փ ա ս ս տ ա ն ը. Խետիսները պետք ե վոր յետ մզված լինելին նույն ժամանակ, թերեւ ամբելի քիչ կոսյաններից քան Ասուրեատանցիններից»—Մելքը հանում այս յեզրակացությունը բնակ չի համապատասխանում. Ազում Բ.-ի արձանագրության բովանդակությանը, նա իր

բում եր ամբողջ պատմական չայտստանին և հյուս
սիստեմն Միջազգեալին մեջն առնելով նաև վերջն
իր Ասսրեատան հայտնի յերկիրը, վորի և նախարար-
նակներն են յեղել Ասսրիներից առաջ Սիտանի Ուշ-
ութառ (==իսպանիկներ) և Կիկիտ (==Կակիկիտան) իշխան-
ներն են հիմնել Ասուռուր քաղաքը և նրա գլխավոր տա-
ճարը, Պատափի իշխանը հիմնադիրն է Ասուռուրի պե-
տության: Շուրջ 3000-ին հավանաբար Բարելոննի Կիշ-
քաղաքից մի ահմատական դադար թագավորականությունն դա-
լիս հաստատվում Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա Մի-
տանի ժողովրդի շրջանում: Այս գաղութի մշակույթի
ազգեցներության տակ և Բարելոննի հետ մշական հարա-
բերության քաղաքական մեջ կազմակերպությունը առ լեզվի յուրա-
ցումն ական այս կանոնու դիմումը Սեմիտանի ժողովությունը Սեմիտա-
նում է, այս խառնուրդից ից կազմակերպությունը:

Միտանիսելու շուրջ 2000-ին արշավել են Բարեկոնի վրա, կործանել Համուրարու այնքան նշանավոր հարստությունը և այսպիսով զյուրացրել թերեւ իրենց ցեղակից Կասիտ Նոր հարստության հաստատվելը: Նրանք են գերել Բարեկոնի մեծ աստված Մարդուկի և Նրա դիցուհու՝ Զարբանի տի արձանները, վարժութ վերջը (՝ 650-ին) Կասիտ արքա Ագում Բ. բարեկամական գեղագիտությամբ վերազարձնում է Բարեկոն: Ասորեստան իրը պետություն կազմակերպվելուց զեռ շատ դարեր հետո ել ավատական կապերով եր կապված Միտանու հետ: Ասորեստանի ճարտարապետության հիմը կազմում եր Խւա - Միտանյան ճարտարապետությունը***:

Կարծում ենք, թի Ազումի առածը շատ պարզ է. «Ի եսպան ու դարկեցի Խան այս հետո ավոր յերկիրը» բնավ չի կարող համաձայնին իր գերիշխան տեր Խանի ի ի կամ Յեփրատի յերկը ու Միջազգեալի տափառատանների չպատճեն կությունը. (Cowley-ի բացատրությունները)

* Սիրիայում և Հյուսիսային Միջագետքում սկզբանական սփռված լեկփոխ, մինչեւ Հիթիա - Միտանիներն ավելի հին են. Այս բանը հաստատվուել է թե լզգով, թե կրօնական մնացորդներով և թե գանգարածորեն: (Մեջնա, մ. 736):

** «Ըստաբազետության մեջ՝ առում է Տօրքակի (Ա. Մ. Ա. 6), չյուղացին Սիրիայի Խետերը մշտիկ են Խալանի կոչված շինության

Խարրի անունը հաստատում է Արիների ներկայությունը Միտանիյում, վորոնք, ինչպես յերեսում և, մեծ դեր ունին Միտանիի քաղաքական կյանքի և նրա նվաճումների մեջ. Նրանց ներկայությունը պետք է դնել շուրջ 2000 ին. Միտանին այս շրջանում, այսինքն՝ մինչև Տիլ-Ամառնայի ժամանակը՝ մի հզոր և բնողարձակ պետություն՝ ներկա ըմբռնումով՝ մի կայսրություն է յեղել:

ՊՐՈՖ. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Եջ՝ 3	Ծանոթության	մեջ	վերից	տող՝ 3	կարդալ՝	Խարրի
»	»	»	»	10	»	միայն
»	»	»	—	—	»	Die Kunst der
»	»	»	»	17	»	կրոն
»	»	»	»	15	»	Naharina
»	Ծանոթ.	մեջ	ավելացնել	Maspero, G.—Histoire ancienne des		
				peuples d'orients classique, II.		
7	Ծանոթության	մեջ		» 1	»	Boghaz—
»	Ծանոթության	մեջ		1	ջնջել՝	Weidner (Ա. ա.)
11	Բանագիր	»	վարից	2	»	վետափ
»	»	»	»	6	»	մոռ
» 16	»	»	վերից	13	»	վորոշած
» 18	»	»	վերից	7	»	Կափախնի
» »	»	»	վարից	18	»	Կիրճերեն
» »	»	»	»	17	»	Դափախնին
» »	»	»	»	13	»	Բալուի
» »	»	»	»	20	»	Համենայն
» 22	»	»	վերից	6	»	Մինելին
» »	»	»	վարից	12	»	սպառազեն
» »	»	»	»	9	»	Խարբու
» 24	»	»	վերից	15	կարդալ՝	Hittites
» 26	»	»	վարից	5	»	ասածներին
» 2	»	»	վերից	3	»	Բել-Բանի
» »	»	»	»	»	»	Աղասիափ
» 29	»	»	վերից	2	ջնջել՝	(Ա. ա, 14)
» »	»	»	վարից	19	կարդալ՝	Խշխաններ
» 30	»	»	վերից	15	»	ցուցումին
» »	»	»	վարից	9	»	Խանայում

յուրատեսակ մի տիպ։ Այս պալատի հոյակապ մի մասն եր՝ կառուցված հաստ պատերով՝ իր մեջն ամփոփելով ուղղանկյուն զահիճներ հանդեսների և բնդունելության համար, բայց և պաշտպանության նպատակով։ Տիգլապիթեսեր Բ. ասում է իր կալախի պալատի համար, թե ինքը փոխ է առել այս՝ Բ. և Ա. Ի. ի զաղափարը Խետ յերկրից։ Սարգոն Խորսաբատում կառուց «ապատոններ Խետաթի յերկրի պալատների որինակովը, վորն արևմտյան լեզվով կոչվում ելին Բետ Խիլանի» Խորսաբատի այս շենքն իր հատակագծովը հիշեցնում է Գերման հնախույզների Սամալի մեջ պեղած իրանիներից մեկը՝ մի պալատու։

1670